

Т.В. Лепеха

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(Лист Міністерства освіти і науки України
№ 14/182—2783 від 24.12.04)**

**Київ
Видавничий центр „Просвіта“
2005**

використання і захист російської, інших мов національних меншин України“¹.

Український народ має духовні скарби, напрацьовані багатьма поколіннями, які надихали й надихають його в боротьбі за соціальне та національне визволення, соціальну справедливість, збагачують неперехідними та естетичними цінностями. До таких скарбів належить і прийнята в Україні національна символіка, затверджена основним Законом — Конституцією України, у статті 20 якої сказано: „Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького... Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького“ із словами, затвердженими законом².

¹ Конституція України. — К., 2003.—С.5

² Конституція України. — К., 2003.—С.7-8.

I. Державна символіка України

§1. Державний Прапор України

Ще за часів язичництва на Русі прапори користувалися великою популярністю, а з прийняттям християнства вони освячувалися і були вже не лише державною, а й релігійною святинєю. До речі, в ті часи єдиного офіційного державного прапора не було, а кожен князь мав свій прапор із зображеною на ньому власною символікою. Прапори були різного кольору, розмірів і форми. Прапор супроводжував князя і дружину в походах, жоден бій не починався без прапора. Як зазначає російський історик М. Карамзін, „Слов'яни обожнювали свої знамена й вірили, що у воєнний час вони найсвятіші від усіх ідолів. Стяги спершу возили разом зі зброєю; перед боєм ставили на узвишші, аби кожен ратник бачив їх. Прапороносцями призначали, як правило, визначних богатирів, які мали за обов'язок постійно тримати прапор над полем бою, пильно охороняти його. Значення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, знали: битва проходила успішно, а якщо зникав з поля зору ратників, то це мало означати ніщо інше, як поразку“.

Давньоруські прапори були різних кольорів, але, як було зазначено в російських часописах 1910 року „Россия“, „Новое время“ та ін., „... в числе древних русских государственных цветов — синий, голубой, лазоревый, оранжевый, жёлтый“. Жовтий, синій, блакитний кольори поєднуються на багатьох символах українських земель, що простежується не лише на прапорах, а й на гербах, щитах, шоломах.

Перші відомості про синьо-жовтий прапор датуються 1410 роком, коли відбулася Грюнвальдська битва львівських ополченців із німецькими рицарями, де на блакитному фоні прапора був зображений жовтий лев, що спирається на жовту скелю.

Як найдорожчу святиню берегли прапори запорозькі козаки. Біля прапорів розгорталися найзапекліші поєдинки, бо втрата прапора для запорожця, як і для його предків — давніх русичів, — поразка, ганьба³. Кожна сотня, кожен полк мали свій прапор. Історія донесла до нас 14 описів козацьких прапорів, в одному з яких, де йдеться про штурм міста Гомеля у 1651 році, зазначено: „... побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою, потім показалася

³ Сергійчук В. Доля української національної символіки. — К., 1990.— С.35.

друга червона короґва, а коло неї три білі і дві чорні, і дві жовтоблочки і під ними 8 тисяч козаків кінних і піших...⁴. Навіть одяг козаків XVIII ст. мав ці самі фарби: жовтий жупан і сині шаровари, що, за свідченням сучасників, було типовим за часів Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та у війську Гонти під час повстання гайдамаків у 1768 році.

Прапори були різного кольору із зображенням сонця, зірок, але з XVIII ст. частіше їх починають виготовляти з блакитного полотна, наносячи жовтою фарбою постаті святих, хрести тощо. „...На сотенні короґви куплено блакитного лузану, а жовтий лузан дано на пряжі“, — так доповідав гетьману Петру Скоропадському полтавський сотник Іван Черняк у 1717 році⁵. Навіть на кольоровій репродукції картини Іллі Рєпіна „Запорожці пишуть листа турецькому султанові“ з-поміж різних прапорів видніється і синьо-жовтий.

Цікаву думку з цього приводу висловлює О. Братко-Кутинський: „Картину І. Рєпіна можна вважати історичним документом у силу багатьох причин, з яких назвемо три. Перша полягає в тому, що І. Рєпін ставився до своїх картин на історичні теми як до свідоцтв, що мали документально точно відтворювати тогочасну історичну ситуацію. Перед їхнім написанням він довго і ретельно досліджував усе — від дрібних деталей одягу до типуажу зображуваних осіб (І. Рєпіну позували не професійні натурники, а прямі нащадки запорожців, зображених на картині). Друга полягає в тому, що картина створювалась під безпосереднім науковим керівництвом найбільшого знавця запорозького козацтва, академіка Д. Яворницького. Третя причина — спеціальне дослідження правомірності жовто-блакитних прапорів у запорожців, виконане петербурзькими вченими за завданням російського імператора, який вирішив придбати картину⁶. Висновок експертизи був такий: „... знамена козацкие, изображенные художником Репиным на картине, ...отражают в себе извечную преемственность цветов золотых и небесных, постоянно присущих для всех знаков отличия в Южной Руси (Малороссии) еще со времен Великих Князей Киевских, вплоть до роспуска запорожской вольницы императрицей Екатериной Великой. Сказанному имеется предостаточно письменных подтверждений в отечественных и иностранных

сугубо исторических источниках — в ряде предметов материального искусства тех древних времен“⁷.

Як зазначає В. Сергійчук, „... ще напередодні Великої Вітчизняної війни в Ермітажі зберігалось чимало козацьких знамен, на яких можна було побачити поєднання цих двох кольорів. Наприклад, на одному з них — архістратиг Михайл, одягнений у золоту кирею і блакитні штани. Ще одна короґва — „1774 року феґвреля 28“, створена коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського: продовгуватий прямокутник блакитного кольору, на якому яскравили золоті герби. Герб князів Романовичів — золотий лев на голубому тлі — було взято за відзнаку Головної Руської Ради 1848 р. Окрім того, тоді ж загони народної гвардії, що створювалися цією радою, мали названі кольори й на своїх знаменах“⁸.

Після знищення Запорозької Січі синьо-жовтий прапор на деякий час зникає із національної символіки України і з'являється лише в 1918 році, коли було проголошено Українську Народну Республіку, державним прапором якої й став жовто-блакитний прапор.

З 1991 року жовто-блакитний прапор — державний прапор незалежної України, де синій колір є символом миру, як блакитне чисте небо, а жовтий — як лан достиглої золотої пшениці, що символізує багатство країни — житниці Європи. Правильність такого рішення не викликає сумніву, оскільки жовтий і блакитний кольори з давніх часів використовуються нашим народом, тому і сприймаються як національні символи українців.

§2. Державний Герб України

За часів язичництва символом незалежності, міцності князівської влади був Перун, який завжди зображався зі шитом і списом, оскільки був захисником війська і князівської влади. Існує думка, що такому зображенню найбільшого бога слов'ян Перуна передував герб, на якому був зображений князь Кий із тризубом або зі списом — блискавкою в руці. Відомо, що він був не лише засновником міста і держави, а й вірним захисником свого народу.

⁴ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 227.

⁵ Сергійчук В. Доля української національної символіки. — К., 1990. — С. 35.

⁶ Братко-Кутинський О. Нашадки святої трійці. — К., 1992. — С. 48.

⁷ Братко-Кутинський О. Там само. — С. 48.

⁸ Климкевич Р. О. Київський Архістратиг. — Філадельфійський журнал „Київ“, 1956. — № 5. — С. 216.

Княжим державним гербом Київської Русі був золотий тризуб на блакитному фоні. Зображення тризуба було не лише на печатках, якими скріплювали внутрішньодержавні документи, міжнародні договори, а й на знаменах, на зброї, бронзові й срібні тризуби прикрашали пояси дружинників княжого війська, їх зображали на монетах князя Володимира, а пізніше й інших князів.

Розгромлена Батиєм Київська Русь на довгий час втратила не тільки свою незалежність, а й державну символіку. Пізніше відродження нації спричинило й відродження державної символіки. Здавна в Україні у заможних родинах було заведено простежувати свій родовід і від покоління до покоління передавати особливий знак роду — своєрідний герб, на якому найчастіше зображувались сонце, місяць, звірі, птахи, зброя тощо.

„Обыкоша здавна люди именити
Различныя печати в родѣх своих мати,
Кто звѣрем, кто птенцем дом свой печатлѣет,
Кто мечем, кто стрѣлою, кто солнцем свѣтлѣет.“⁹

Починаючи з XV століття, у містах і містечках України починають створюватися органи самоврядування (за Магдебурзьким правом). У цей же період починає активно розвиватися й українська геральдика. Герб міста Львова, заснованого у 1256 році, поєднує родовий знак галицького князя Лева Даниловича з традиційним символом українського міста. Відомий з XIV ст. „На блакитному тлі замок із трьома вежами та відчищеною брамою, в якій обернений праворуч золотий лев, що тримає три срібні гірки з восьмикутною зіркою над ними“¹⁰.

Історія гербів дуже давня й цікава. Так, ще в VI—IX ст. до н.е. на гербі держави Урарту був зображений лев на тлі тривежової фортеці. Зображення лева було й на гербі Вавилону.

Герби із зображенням святих здавна були популярними у багатьох містах України. „Зображення Св. Архангела Михаїла — головної фігури київського міського герба — вперше з'явилося ще на печатках великого князя Святополка Ізяславовича (1093—1113), що мав хресне ім'я Михайло. Саме за доби правління цього князя в Києві було засновано Михайлівський Золотоверхий та Михайлівський Виду-

бицький монастирі¹¹. Пізніше образ Св. Архангела Михаїла з'являється на срібних печатках київських князів. Як зазначає О. Братко-Кутинський, „Київський Архістратиг супроводжував український нарід на його нелегкому життєвому шляху протягом восьми століть. Його гербові значення і його зображення змінювались, як змінювалась доля нації. Незмінна була тільки його символіка, як вираз нашої духовності. Провидінням дана напрямна для України — Святого Воїна в боротьбі проти темних сил“¹².

Сьогодні герб Києва є зображенням святого покровителя міста й династичним знаком київських князів кінця XI початку XIII століття. „Архангел Михаїл у срібній одежі на блакитному тлі“¹³. Архістратиг Михаїл — воєначальник світлих небесних сил, вважається опікуном і покровителем столиці України — Києва.

На Запорозькій Січі, у цій своєрідній державі в державі, був свій герб. До XVI ст. Гербом Війська Запорозького було зображення Козака з шаблею без мушкета, а з XVI ст. — Козака з мушкетом і шаблею. З XVII ст. цей герб стає ще гербом Гетьманщини. І гетьмани, і козацька старшина та й низове козацтво широко користувалися печатками із названим вище гербом, який на певний час частково усуває герб із Св. Архістратигом Михаїлом. Це триває до періоду зруйнування Запорозької Січі.

Заслуговує на увагу і герб українського шляхетного роду Кушинських — „Куша“, на якому зображено арбалет (кушу), а пізніше лук, що частково нагадує тризуб, чим і пояснюється його популярність.

Після проголошення УНР у 1918 році державним гербом стає Золотий Тризуб на голубому щиті.

Існує близько 40 версій щодо походження тризуба та його смислового значення. Це й написання імені князя — Володимир, і символ державної влади, християнська церковна хоругва, зображення голуба, шолома, лука, якоря, сокири, трисвічника, це і символ влади над трьома світами — небесним, земним і підземним, уособлення трьох стихій — повітря, води й землі, літера чи ієрогліф, монограма „Володимир на троні (на столі, на престолі)“, „Василевс“ або „Воля“, „Володимир, Ольга, Ярослав“ та багато інших. Цікаве трактування цього загадкового знака подає український вчений О. Братко-Кутинський. За

¹¹ Панченко В. Міські та містечкові герби України. — К., 2000. — С.16.

¹² Братко-Кутинський О. Нашадки святої трійці. — К., 1992. — С.39

¹³ Панченко В. Там само. — С.83.

⁹ Цитусмо за Г. Лозко. Українське народознавство. — К., 1995. — С.224.

¹⁰ Панченко В. Міські та містечкові герби України. — К., 2000. — С.107.

його теорією, світ побудований на трьох основних планах існування. „Перший план — це світ речей, явищ, доступний кожному. Другий план — це світ програм і законів, що визначають речі та явища... Третій план — це світ сил і причин, що „примушують“ речі та явища реалізуватись, а програми й закони — керувати цією реалізацією. Саме до символіки сил і причин ...належить знак, званий тризубом“, тобто наші пращури знали про триєдність, тривимірність (ширина, довжина, висота), триплановість світобудови і, намагаючись гармонізувати себе з нею, відобразили це в ритуальних діях і знаках, зокрема Трійці, хресті, тризубі. Крім того, нині відомо у фізиці три типи кварків (елементарних частинок), що творять усі тіла нашого світу. Три кольори (синій, жовтий, червоний) витворюють усю кольорову гаму барв ... „Синьо-жовта символіка Трійці стала характерною для наших предків, оскільки за символ позитивного чинника світотворення вони мали астральний вогонь, за символ негативного чинника — втілену астральну воду, за символ породжуваного (синівського) чинника — поєднання (комбінацію) вогню (жовтого) і води (голубого, синього). Отже, синьо-жовтий (чи блакитно-жовтий) прапор, як і знак тризуб, символізують одне й те саме — триєдину силу світотворення або Трійцю“¹⁴.

До вищенаведених версій можна додати досить цікаву версію академіка Б.О. Рибаківа, який вважає, що золоті та срібні підвіски з тризубом можуть означати, що їх володар належить до княжої адміністрації. Отже, думки вчених про семантику та походження тризуба різні, але єдині вони в одному — у будь-якому з варіантів тризуб символізує владу¹⁵.

Точно з'ясувати, коли і де виник тризуб, сьогодні неможливо, оскільки сліди його простежуються не лише в Україні, але і в Індії, і в Скандинавії, Візантії, Греції, зокрема грецький бог моря Посейдон, а пізніше римський Нептун, індійські божества Вішну та Шіва теж зображуються з тризубом. Відомий філософ Платон у творі „Тімей“ зазначає, що царі Атлантиди носили блакитне вбрання, а символом влади у них був золотий тризуб. Можна лише припустити, що саме звідти, з цієї загадкової держави, яка зникла з лиця землі одинадцять з половиною тисячоліть назад, тризуб і потрапив на різні континенти і так припав до вподоби нашим предкам, що вони через декілька

тисячоліть донесли до нас цей освячений космосом символ влади. Про те, що тризуб є одним з найдавніших знаків нашої землі, можна судити з наскельних малюнків, гончарних виробів, монет, прикрас. Так, на Поділлі знайдені наскельні рельєфи з тризубом, які зроблені у IV–III тисячоліттях до н.е.; в Ольвії — тризуби першого тисячоліття до н.е.; на монетах Боспорського царства карбувалися тризуби з V ст. до н.е. і були успадковані царськими скіфами, які вважали себе нащадками атлантів. Тризубом був увінчаний шолом Урартського царя в VII ст. до н.е. Відомо також, що сармати використовували тамги — тризуби. Тамги збереглися і досі в кримських татар. Знак, подібний до тризуба, мають також литовці¹⁶.

В індійському штаті Джаму високо в горах є священна гора із трьома вершинами, яка названа українським словом Трикута. У надрах цієї гори і зараз існує Храм Великої Богині Матері із велетенською бронзовою скульптурою богині з піднятим у правій руці тризубом, який вдень і вночі охороняється жерцями¹⁷. Як же потрапив цей знак в Індію? Є припущення, що цей життєдайний знак принесли туди арії, які на своєму шляху з Подніпров'я до Індії залишили його багатьом народам. Самі ж індійці, побожно ставлячись до тризуба, схиляються до думки, що цей знак іноземного походження і принесений в Індію давніми аріями.

На довгі століття тризуб зникає з історичної арени і лише після проголошення Української Народної Республіки у 1918 році він знову з'являється як державний символ на печатках і ділових паперах України, але ненадовго — до моменту проголошення України радянською. Відродження тризуба як національного символу України стало можливим лише після прийняття незалежності у 1991 році. Український народ заново відродив його до життя і проголосив своєю національною святею.

§3. Державний Гімн України

Оскільки Україна тривалий час не мала державності, то не мала й державного гімну, хоч за багатовікову історію наш народ створив багато високопатріотичних пісень, які насажували на боротьбу за краще майбутнє, вселяли надію на торжество справедливості. Серед них

¹⁴ Братко—Кутинський О. Нашадки святої трійці.— К., 1992.— С.7.

¹⁵ Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. X—XII вв.— Сов. археология, 1940. №6.— С.233–234.

¹⁶ Лозко Г. Українське народознавство.— К., 1995.— С.230–231.

¹⁷ Шапошникова Л. Тайна священной горы Трикуты. 1988, №5.— С.13.

почесне місце посідають пісні-гімни, в яких звучить ідея нездоланності нашого народу, його споконвічне бажання вирватися з рабства і здобути волю, незалежність. Доля таких пісень ніколи не була простою. За будь-якого режиму їх переслідували, забороняли. Така ж доля випала й пісні-гімну „Ще не вмерла Україна“. Вірш „Ще не вмерла Україна“ народився майже 150 років тому — у 1862 році в Наддністрянській Україні. Автор його — український поет Павло Чубинський (1839–1888 рр.), який за „крамольні“ вірші, українофільську діяльність і безмежну любов до України уже в наступному, 1863 році, на довгі роки був висланий на заслання в Архангельську губернію, де зазнав тяжких поневірянь невільника.

Вірш „Ще не вмерла Україна“ пройнятий високим патріотичним пафосом. У ньому звучить заклик до українців віддати все для визволення з-під соціального і національного гніту „за нашу свободу“ й утверджується віра українців у своє духовне відродження. Музику до вірша „Ще не вмерла Україна“ написав відомий український композитор Михайло Вербицький — автор багатьох духовних та світських творів. Уперше пісня прозвучала у виставі „Запорожці“ новоствореного Львівського українського театру у 1864 році, щоправда з трохи переробленою назвою „Ще не вмерло Запорожжя“. Львівська газета „Слово“ опублікувала стислий відгук про саму п'єсу, яка, до речі, не викликала особливого захоплення публіки, а от про виконання пісні було сказано: „Похвально згадуємо, однак, за хор козаків, котрий прекрасну пісню „Ще не вмерло Запорожжя“, співану після музики отця Вербицького в той вечір по-первий раз на сцені, по желанню публіки мусили повторити“¹⁸.

У 1917 році пісня „Ще не вмерла Україна“ визнана українським державним гімном і лишалася ним доти, доки існувала Українська Народна Республіка. Відродилася ця пісня-гімн у 1989 році над відновленою могилою Павла Чубинського на Книшевому цвинтарі у Борисполі у виконанні народного хору „Гомін“ під диригуванням Леопольда Яшенка. Вдруге вона зазвучала на величезному громадському зібранні біля пам'ятника Тарасові Шевченкові 9 березня 1990 року у виконанні Кубанського народного хору під диригуванням І. Захарченка. Як слушно зазначає Ф. Погребенник, згадана пісня „прижилася“ серед українців Кубані в 70–90 роках ХІХ ст., підтримувала їхні волелюбні почуття кровної спорідненості зі своїми брата-

¹⁸ „Слово“ — 1864 — 9(21) грудня. — № 98.

ми¹⁹. З 1991 року музична редакція національного гімну „Ще не вмерла Україна“ стала державним гімном незалежної України.

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що Ви знаєте про географічне положення і площу України?
2. Розкажіть про кількість і склад населення України за даними останнього (2002 р.) перепису.
3. Коли Україна стала незалежною державою? Волевиявленням якого відсотка громадян це сталося?
4. Яка мова є державною в Україні? Обґрунтуйте закономірність цього рішення.
5. Назвіть державні символи України.
6. Яку роль у державному і релігійному житті давніх слов'ян відігравали прапори?
7. Що таке геральдика і коли вона починає розвиватися в Україні?
8. Назвіть, що зображено на гербі столиці України — міста Києва, Вашого рідного міста?
9. Яким роком датуються перші відомості про синьо-жовтий прапор?
10. Яким був прапор війська запорозького?
11. Що символізують жовтий і блакитний кольори на державному Прапорі України?
12. Що собою являє державний Герб України?
13. Що ви знаєте про державний герб Київської Русі?
14. Які версії щодо походження герба і його смислового значення ви знаєте?
15. Чи можна вважати тризуб одним із найдавніших символів землі і які докази цього існують?
16. Хто автор музики і слів українського державного Гімну?
17. Вивчіть державний Гімн України напам'ять.

¹⁹ Погребенник Ф. Українські пісні-гімни. — К., 1992. — С.5.

§4. Походження назви — Київська Русь

Київська Русь — так називалася перша держава, яка сформувалася на землях Середньої Наддніпрянщини із столицею Києвом. Ця назва існує багато століть, нею користувалися і наші предки, і народи, які з ними спілкувалися. Походження самого терміна „Русь“ в історичній науці остаточно не з'ясоване. Є деякі версії з цього приводу, зокрема про його іранське, слов'янське чи балто-слов'янське походження, але найпоширеніша — про скандинавсько-фінську етимологію²⁰. За цією версією, її принесло нам шведське варязьке плем'я русь, яке в IX столітті підкорило східних слов'ян і створило державу Русь.

За іншою версією, яка має набагато більше прихильників, слово Русь походить від назви річки Рось (притоки Росави, Роська, Роставиця), що підтверджує Густинський літопис XVII ст., де сказано, що Русь „от реки, глаголемья Рось“²¹. Цієї ж версії дотримувався і М. Грушевський в „Історії України—Руси“. До речі, варяги були й на півночі на Новгородських землях, але північні землі Руссю ніколи не звалися. На думку Ключевського, так називалися спочатку землі полян, тобто Київська земля, а вже звідси ця назва поширилася на всю державу.

Паралельно із найменуванням із коренем рос деякі історичні документи подають корінь рус (роси, руси), але жоден із документів не засвідчує назви держави — Рось, а лише Русь.

Спочатку ця назва поширилася лише на Середню Наддніпрянщину, але згодом, коли давньоруська держава вже сформувалася, Руссю стали називати Київську імперію разом із приєднаними до Русі Наддніпрянської землі не слов'янських племен і народів.

Те, що північні народи відділяли себе від Русі, також засвідчив Іпатіївський літопис (стор. 404): „Ростовці і суздальці, і переяславці с'їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: князь наш убьен, синок его мал в Нові Городі, а братья его в Русі“. І лише за часів Петра I назва Русь, Росія остаточно закріпилася за північними територіями і Московією.

На зміну топоніму Русь прийшла назва Україна.

²⁰ Горский А.А. Проблемы происхождения названия Русь в современной советской историографии. 1989, №3. — С. 131–137.

²¹ Полн. собран. русск. летоп., Т. СПб, 1843.

§5. Походження назви нашої держави — Україна

Назва нашої держави „Україна“ на різних історичних етапах мала відмінні за змістом поняття. Вчені різних поколінь, не знайшовши однозначного її трактування в документальних матеріалах, висунули деякі версії. За версією В. Складенка, назва „Україна“ походить від слів „край“, „країна“ у значенні „рідний край, рідна земля, своя країна; земля, населена своїм народом“²².

На думку О. Субтельного, „...слово „Україна“ вперше з'являється в літописах у 1187 р. і спочатку вживається як географічне позначення Київського порубіжжя“²³.

Цікаву версію щодо походження назви нашої держави висунув мовознавець О. Стрижак, вважаючи, що вона постанала з назви наших предків-антів, які населяли південно-східну територію слов'янського світу, оскільки саме слово походить від давньоіндійського — anta, що означає „кінець“, „край“²⁴.

М. Ткач вважає, що слова „Україна“, „сторона“, „край“, „берег“, „країна“ — семантично споріднені, а слово „країна“ своїм значенням пов'язане зі словом „ділина“, „поділ“, „уділина“, тобто „територія, що відділяє мене (плем'я, народ) від іншої людськості, і є наділеною (украєною) мені як батьківщина...“ Ще з часів Давньої Русі територія східнослов'янських поселень умовно ділилася на окремі землі, що називалися країнами, або україними... У тяжкий час ворожої навали, безперервних татарських набігів, за часів Визвольної війни 1648–1654 рр. предки наші часто потрапляли в полон у турецьку неволю, в ясир, де їх продавали у довічне рабство. У палких мріях, думках і піснях линули вони на рідну землю, рвали пута, вмирили у боротьбі і все-таки повертались „у країну“ своїх батьків. Можливо, що саме це й утвердило в устах народу слово „Україна“ як самоназву Батьківщина...“²⁵

І.А. Мішина, Л.М. Жарова та А.А. Міхеєв вважають, що слово „Україна“, за Іпатіївським літописом, означає „степове порубіжжя“, колишня південна територія Київської Русі²⁶.

²² Складенко В. Звідки походить назва Україна?//Україна.—1991—№1.— С. 20, 39.

²³ Субтельный О. Україна. Історія.— К., 1991.

²⁴ Стрижак О. Сербі й Україна // Україна: наука і культура.— Вип.26–27.— К., 1993.— С.251–259.

²⁵ Шелухін С. Назва України.— Відень, 1921.

²⁶ Мішина І.А. та ін. Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV — початок XX ст.).— К.: Генеза, 1994.

Відомий український дослідник Сергій Шелухін відстоює думку, що назва „Україна“ означає „відрізок“, „окрема відкрайна, тобто відрізана земля“²⁷.

Уперше слово Україна зустрічається в Іпатіївському літописі під 1182 роком, де йдеться про загибель у битві з половцями переяславського князя Володимира Глібовича, який обороняв від спустошливих половецьких набігів не лише Переяславщину, а й Київщину та Чернігівщину. Загибель любимого князя, надійного захисника народу від постійних набігів кочових племен печалю відгукнулася по всій Південній Русі. „І плакашесь по нем всі Переяславці, бі бо любя дружину, і злата не збірашеть, імінія не шадяшеть, но даєшеть дружині, бі бо князь добр і кріпок на раті і мужьством кріпком показася, всякими добродітелями наповнен, о нем же Україна много посто-на“²⁸. Крім того, С. Шелухін звертається до Галицько-Волинського літопису, де під роком 1213 Україною названо північно-західні землі Галичини й Волині. Йдеться про галицько-волинського князя Данила Романовича, який відібрав у польського короля „Берестій, Угровеськ, Верешин, Столпе, Комів і всю Україну“ і приєднав до своєї держави. У цьому ж Галицько-Волинському літописі під 1279 роком повідомляється, що галицький князь Лев Данилович силою свого війська відвоював у Польщі захоплені нею українські землі: „Посем же Лев восхоже себе части в земле людской города на Вкраїні“. Під 1285 роком літописець подає відомості про віроломний напад польських військ на Волині, внаслідок чого було захоплене „село на Ук-раїні на ім'я Воїнь“²⁹.

Як зазначає С. Шелухін, в Іпатіївському літописі до слова Україна наявні синоніми — Країна і Вкраїна. „... під 1187 роком читаємо — Україна; під 1189 р. — Україна, а в Ермолаївському сп. — Країна; під 1213 р. — Україна; під 1268 р. — Україняни; під 1280 р. — Вкраїна, а в Ермолаївському та Хлебниковському списках — Україна; на-решті, під 1282 р. — Вкраїниця“³⁰. Дослідник звертає увагу на те, що київський літописець на початку літопису звертається до перекладеної на слов'яно-українську мову грецької хроніки Георгія Амартола.

²⁷ Шелухін С. Україна. — Дрогобич, 1992. — С.93, 107.

²⁸ Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 343, 347.

²⁹ Шелухін С. Україна. — Дрогобич, 1992.

³⁰ Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. Там само.

Подаючи окремі відомості з неї, він приходить до висновку, що спільний старослов'янський корінь *кра* — у словах-синонімах Країна, Вкраїна, Україна є перекладом грецького слова *ὄψιμα*, що означає „відрізок“, „шматок“, „відрізаний шматок землі“.

У багатьох писемних пам'ятках періоду середньовіччя досить часто зустрічається назва Україна із значенням „не окраїна, і не пограниччя, а сторона, край зі своїми границями, межами, окраїнами, це окрема територія“³¹. Так, наприклад, у Пересопницькому Євангелії (1556 р.) говориться: „И переехали до украины Гадаринскои, которая есть з другой стороны напротив Галилеи...“ [Лука, VIII, 26].

Слід зазначити, що слово „Україна“ в деяких писемних пам'ятках вживається у множині: „по українх моляться йому, проклятому богу Перуну, і Хорсу, і Мокоші, і Вілу...“ і має значення краю, території.

Цікаві версії трактування назви нашої держави висували й інші дослідники, зокрема Б. Чепурко вважає, що слово „Україна“ походить від „раїна“ (рай), тобто має значення земного відображення раю на землі. „Очевидно, це і є радість (рай) — „раїна“ сонця, „край“ вічної гармонії“.

З другої половини XIV ст. більша частина території, де сформувалась українська народність, потрапила під владу Литви і Польщі. Значення „захоплена ворогом частина території“ часто зустрічаємо у писемних пам'ятках другої половини XIV століття, коли частина України потрапляє під владу Литви, Польщі та Угорщини: литовська Україна, польська Україна, угорська Україна. Як сказано в „Історії України“ (К., 1991), „термін „Україна“ часто вживається у литовських джерелах, зокрема в Литовській матриці: „украинные порубежные города“, „державцы украинских волостей“, „козаки украинных городов“. Пізніше назва частини території була перенесена на всю країну, а за Богдана Хмельницького вона вже постійно вживається в офіційних актах.

У період визвольної війни українського народу від панської Польщі (1648–1654 рр.) під проводом Богдана Хмельницького значення слова Україна розширюється. Україною називають не лише запорозькі, а вже й наддніпрянські землі³², тобто з цього часу

³¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991.

³² Склиarenко В. Звідки походить назва Україна?// Україна. — 1991. №1. — С.20,39.

під Україною стали розуміти цілу країну. Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва Україна поширилася і на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців¹³.

Отже, непроста історія державотворення прямо пов'язана й з назвою нашої країни — Україна. Маючи деякі відтінки у значеннях, вона втілює в собі домінуюче поняття — своя земля, своя країна. Сьогодні це назва нашої держави.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які версії щодо походження назви держави Київська Русь із столицею Києвом Ви знаєте?
2. Яка основна причина того, що немає єдиного трактування назви „Україна“?
3. Які існують версії щодо трактування назви нашої держави Україна?
4. В якому літописі і під яким роком уперше зустрічається назва Україна і що вона означає?
5. Коли саме і з якої причини виникли назви „литовська Україна“, „польська Україна“ і що вони означають?

Література

1. Агеева Р. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990.
2. Алешковский М.Х. Повесть временных лет. — М., 1971.
3. Братко-Кутинський О. Нашадки святої трійці. — К., 1992.
4. Брим В.А. Происхождение термина „Русь“. — Петербург, 1923.
5. Горский А.А. Проблемы происхождения названия Русь в современной советской историографии, 1989, №3.
6. Кічак І. Україна — не окраїна. // Визвольний шлях. — 1994. — Кн. 6.
7. Кононенко П.П. Українознавство. — К., 1994.
8. Конституція України. — К., 2003.
9. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
10. Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв. — Львів, 1994.
11. Нарбут Г. Гербы гетманов Малороссии. Пам'ятки України. — 1990.
12. Панченко В. Міські та містечкові герби України. — К., 2000.

13. Пастернак О. Пояснення тризуба. — Ужгород, 1934. — Репринт. — К., 1990.
14. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001.
15. Погребенник Ф. Українські пісні-гімни. — К., 1992.
16. Полное собрание русских летописей. Літопис Руський. За Іпатієвським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989.
17. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995.
18. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. — Сов. археология, 1940. — №6.
19. Рудницький Я. Слово й назва „Україна“. — Вінніпег, 1951.
20. Сергійчук В. Національна символіка України. — К., 1992.
21. Сергійчук В. Доля української національної символіки. — К., 1990.
22. Скляренко В. Звідки походить назва Україна? // „Україна“, 1991. — №3.
23. Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України, 1989. — №3.
24. Наливайко С. Тризуб. Володимир і Атлантида. // Соц. культура. — 1990. — №1.
25. Стрижак О.С. Звідки походить назва „Україна“ // Наука і культура. Україна. — К., 1985. — Вип. 20.
26. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991.
27. Толочко П.П. Назва „Україна“ в південно-руських літописах і актових документах // Київ. старовина. 1994.
28. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви „Русь“ і „Україна“? — Львів, 1907.
29. Шапошникова Л. Тайна священной горы Трикуты. 1988. — №5.
30. Шаян В. Українська символіка. — Канада, 1990.
31. Шелухін С. Назва України. — Відень, 1921.
32. Широцький К. Український національний колір // Неділя, 1911. — №33.

¹³ Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001. — С.117–121.

IX. Найбільші річні християнські свята

§ 37. Зимові свята. Коляда

37 по 19 січня — період зимового повороту сонця на літо. За язичницьким віруванням, саме в ці дні народжувалося Сонце і починався новий сонячний рік. Оскільки наші пращури споконвіку займалися землеробством, то й атрибути цього свята торкалися хліборобського циклу. Це і кутя, і посівання зерна, і побажання доброго врожаю. Це свято у народі називають Колядою. Ім'я походить від слова „коло“ — стародавнього символу сонця. Так називали всеслов'янську богиню неба, матір Сонця, дружину Дажбога. Вона була у постійному ворогуванні із богинею зла і ночі — Марою. Обрядове запалювання вогню, що символізувало народження Сонця, допомагало перемогти Мару. Існує стародавній слов'янський міф, присвячений Коляді, який наводить етнограф В. Мицик: „Темні сили на землю напали. Спонуціло довкола і холодно стало. Зібралася тоді на десятому небі Велика Рада Богів Всевишніх. І мовила премудра Лада до коваля небесних обширів Сварога: „Аби все на землі на лад пішло, викуй, Свароже, людям нове Ра!“ Задзвеніло небесне ковадло, і заяріло ясне-красне Сонце — Ра. Нова Зоря з рук всепереможного Сварога даром щедрим полинула до рук пресвітлої Коляди“.

Свято Коляди проходило масштабно й весело. Колядники збиралися групами й ходили до родичів, знайомих, сусідів, співали величальних пісень, посипали зерном, щоб добрим був майбутній урожай, спалювали зроблену з соломи Мару, щоб згоріло і щезло все зло, хвороби, нещастя, тут же було й споживання куті, й обрядове внесення до хати снопа жита тощо. Все це супроводжувалося танцями, переодяганням (ряжені), піснями-колядками, за що господарі щедро нагороджували ковбасами, хлібом, калачами, пирогами. Такі щедрі дарунки збиралися на жертву богам за подароване людям Сонце. Це свято дуже давнє, наші пращури обряд Коляди святкують ще з IV століття, тобто йому вже більше тисячі років.

За іншою версією, цей обряд прийшов з Риму, де хлібороби протягом тижня (з 17 по 23 грудня за старим стилем) святкували Сатурналії — зимові свята. За римською міфологією, бог Сатурн та його дружина Опса були покровителями врожаю, тому римляни віддавали шану хліборобській праці, раділи з її завершення, а кінець хлібо-

робського року увінчувався зимовими святами. У ці свята римляни готували обрядові страви, дарували подарунки, влаштовували ігри та забави. Обов'язковим на честь Сатурналії було жертвне поросся. Свята проходили гучно, весело, з широким розмахом.

З прийняттям християнства на територію Київської Русі приходять нові релігійні свята, нові обряди, а язичницькі, у тому числі й Коляда, зазнають гоніння. Так, архімандрит Києво-Печерської лаври у „Синописі“ (огляді), виданому в 1674 році, зазначає: „Нації пам'яті того біса Коляди й доселі не перестають обновляти, наче-ше от самого Рождества Христова, по вся Святія дні собираюшеся на богомерзкія ігралища, пісні поють і в них аще і о Рожестві Христовом поминають, но zde же беззаконно і Коляду, ветхую прелесть діаволскую, много повторяюще, просовокупляют“¹⁶⁰.

Як бачимо, пройшло багато століть, християнська релігія міцно вкорінилася й зміцніла, але народ не бажав відрікатись від прадавніх язичницьких обрядів. Тому не дивно, що передхристиянське свято народження Сонця злилося з одним із найбільших річних християнських свят — святом народження Ісуса Христа — Різдвом Христовим.

§ 38. Святвечір

Напередодні Різдва Христового, увечері 6 січня, святкується Святий Вечір, Святвечір, Багатвечір або ще як його називають — Багата кутя.

До Різдва господарі ретельно готуються: прибирають оселю, готують святкове вбрання, бо надходить найбільше, найвеличніше свято року. До Святвечора у кожному домі господині готують дванадцять пісних страв: борщ, гриби, вареники, пироги, рибу, каші, пампушки, тушковану картоплю, узвар і обов'язково кутю. Кутю варять із рису, пшениці або ячменю, додають меду, заправляють горіхами, маком, родзинками і заливають узваром. Горщик з кутею ставлять на покуті у зроблене із сіна чи соломи гніздечко, яке називають яслами, на знак того, що саме в яслах і народився Ісус Христос. Після свят солому з гніздечка згодовують худобі, щоб була здорова і плодилась, і підстилають курям у гнізда, щоб краще неслися.

Вся родина з нетерпінням чекає появи вечірньої зірки, бо у Святвечір не йдять до зорі на згадку про ту зірку, що сповістила про народження Ісуса Христа. Вважається, що той, хто першим її побачить,

¹⁶⁰ Скуратівський В. Святвечір. Книга I.— К., 1994.— С.28.

буде найщасливішим у наступному році. У цей день закінчується Різдвяний піст, душа й тіло очистилися, у домі панує особлива атмосфера спокою, привітності і доброзичливості. Особливо важливо, щоб мир зійшов на родину, щоб уляглися всякі суперечки, непорозуміння, щоб запанували любов і злагода. Не випадково цей вечір називають родинним святом. На спільну святкову вечерю сходяться і з'їжджаються діти й онуки, брати й сестри.

У Святвечір, перед тим, як уся родина сяде за святковий стіл, господар ще раз обходить своє обійстя, обов'язково навідується до худоби, стежить, щоб усе було нагодоване, чисте. Не забуває він і свого вірного сторожа — собаку. У цей вечір, даючи йому їсти, не кидає, а з пошаною кладе перед ним щось із приготовлених на святвечір страв. У народі вірять, що в цю ніч, опівночі, худоба буде говорити людською мовою з Богом. „Бог запитає, як їй ведеться у господаря. Якщо господар не б'є її і добре годує, вона похвалить його перед Богом, а коли б худоба голодна була і заплакала, то нехай потім нарікає такий господар сам на себе, якщо йому не поведеться з худобою в наступному році“¹⁶¹.

Після появи вечірньої зірки вся сім'я збиралася за святковим столом, а на почесному місці сидів господар. З'ївши ложку куті, він піднімав келишок і, звертаючись до присутніх, виголошував молитву. Оскільки це спільна вечеря всього роду, то на цю вечерю запрошувалися не тільки живі, а й давно померлі родичі: „Зі святим Різдвом будьмо всі здорові! Хай Господь милує нас і має нас у своїй опіці на кожному кроці. Прости, Боже, і нам, і нашим померлим рідним гріхи вольні й невольні і пошли, Боже, Царство Небесне всім тим, що відійшли з нашого роду, а нам усім пошли, Боже, щастя, здоров'я, многая літа!“¹⁶²

Добре, коли є кому пом'янути померлих, згадати їх добрим словом, помолитися за них Богу. А якщо вже немає кому? І про таких грішників чи праведників прийнято згадувати цього святого вечора, молитися за них і запрошувати на вечерю: „Просимо Тебе, Боже, щоб і тих душ до вечері допустив, яких ніхто вже не пам'ятає і ніхто не знає, за них нікому помолитися. Молимося за них і просимо: прости їм, Господи, гріхи вольні й невольні і даруй їм Царство Небесне“. Моліться і ви, шановні читачі, моліться за живих і померлих рід-

них, моліться за сиріт, калік, тяжко хворих, моліться за тих, за кого нікому вже помолитись, то, може, й за вас хтось отак колись помолиться і попросить Бога за вашу грішну душу.

Починали трапезу зі споживання куті (по три ложки), а вже потім приступали до дванадцяти страв, приготовлених на честь дванадцяти апостолів. Усі ці страви готувалися на рослинній олії, були пісні, але вибір був великий. Після закінчення вечері всі дякували Богові за щедри дари землі, води й повітря. За традицією на Різдвяну ніч залишають засвічену свічку, три ложки куті та шматочок просфори на столі для покійних, які прийдуть уночі до господи провідати живих.

У цей вечір діти носять вечерю до сусідів, близьких родичів та хрещених батьків, а молодь співає колядок, ходить з традиційною зіркою і вертепом, у цей же вечір дівчата ворожать. Вважається, що на Різдво Бог на radoшах, що на світ народився Син, випускає на свободу усю нечисту силу, щоб вона теж пораділа разом з усіма цій події. Саме в ці дні святочних ворожінь можна звернутись до нечистої сили з метою дізнатися про судженого, про свою майбутню долю. До речі, ці ворожіння вважаються найправдивішими у році.

§39. Різдво Христове

Це найбільше, найвеличніше і найзнаменніше зимове християнське свято, яке розпочинається опівночі з 6 на 7 січня і знаменує народження Ісуса Христа. У цей час у всіх храмах правиться нічна служба, яка завершується удосвіта.

Першими сповіщали про народження Сина Божого хлопчики семи-восьми років, які йшли до родичів, до сусідів вітати їх зі святом. Зайшовши до господи, декламували вірш-віншування:

З Святим Різдвом вітаю,
Всім здоров'я бажаю:
Господарю на воли,
Господині на квочки,
Хлопцям-дівчатам на гуляння,
Малим дітям забавляння,
Христу-Богу вихваляння!
З Святим Різдвом будьте здорові!

¹⁶¹ Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1993. — С.49.

¹⁶² Скуратівський В. Святвечір. — Львів, 1992. — С.38.

Віншувальників чекали в кожній оселі, бо вважалося, що вони приносять щастя, здоров'я, достаток, і чим більше їх буде, тим багатшим і щасливішим буде рік. Ні жінкам, ні дівчатам не можна було в першій половині цього дня ходити по хатах, бо разом з ними нібито приходять хвороби, нестатки, нещастя. Взагалі, у цей день нічого не можна робити, церква забороняє порушувати урочистості цього величного дня якоюсь роботою. У народі побутує легенда про плями на місяці, пов'язана із заборобою працювати в цей день. Кажуть, що то брат брата на вила підняв. А сталося це тому, що один із братів порушив сувору заборону і почав працювати в цей день: він брав вилами сіно в стодолі, а там брат відпочивав. От він його разом із сіном і підняв на вила. За це Бог поставив його на Місяці, щоб усі люди боялися, шанували Бога і не порушували його закони.

Цього ранку, доки не зійшло сонце, господар обходив з молитвою оселю, кропив її свяченою водою, обкурював запашним зіллям, запалював свічку, а потім уся родина сідала за стіл на простелені рушники, спершу „продмухавши“ місце, щоб не сісти на добрих духів. Сніданок починався молитвою, яку читав господар: „Будьмо здорові зі Святим Різдвом! Хай Господь милує нас і має нас у своїй опіці на кожному кроці і дарує нам щастя, здоров'я на многії літа, а всім померлим пошли, Боже, Царство Небесне, раювання в небі!“. А потім після довгого пилипівського посту всі члени родини з задоволенням споживають скоромне: ковбаси, смажену гуску чи качку, копчений окіст, бо за давньою традицією до Різдва у кожній родині кололи кабан, різали гусей, качок, начиняли і пекли ковбаси, коптили окіст.

Ввечері село наповнювалось шумом і гамом. Дорослі сім'ями ходили одні до одних у гості, а молодь збиралася в гурти і колядувала. Парубки поміж собою обирали старшого — „ватага“, обирали „козу“, „міхоношу“, „цигана“, „жида“, „смерть з косою“ та ін. На „козі“ був кожух, вивернутий вовною назовні, солом'яні роги, хвіст та дзвіночок. У руках ватага була рухома „звізда“ — зірка — обов'язковий різдвяний атрибут. Колядників щедро нагороджували цукерками, яблуками, пирогами, ковбасами, іншими продуктами, які були завчасно припасені до цього вечора.

Щедрий вечір! Добрий вечір!
Добрим людям на здоров'я!
Ой я знаю, що хазяїн дома,

А сидить він на кінці стола.
А на йому шуба любя,
На поясі калиточка,
В калиточці сім шелягів,
Сьому, тому по шелягу,
А нам, братця, по пирогу.

Молодь не лише колядувала, а й з великим задоволенням ставила різні забавні вистави, жартівливі сценки. Основний же зміст колядок полягає в побажанні щастя, здоров'я усій родині і побажання хорошого врожаю, який становить основу добробуту кожної селянської родини:

Дай же вам, Боже, у полі роду,
У полі роду, у хаті згodu.
Дай же вам, Боже, широкі ниви,
А на тих нивах рясні ячмена,
В перо пернисті, в зерно зернисті,
В зерно зернисті, в колоси колосисті.
Віншуємо вас щастям, здоров'ям,
Щасливі свята, многії літа!

Тематично колядки розрізняються залежно від того, кому вони адресовані: чи господарю, чи господині, чи парубку, чи дівчині. Але в основі будь-якої колядки лежать побутові інтереси хліборобів, їхні турботи і мрії. Так, у колядках господарю величання поєднується із магичним заклинанням врожаю, достатку в родині, приплоду худоби:

А за сим словом, бувай же здоров,
Бувай же здоров, пан-господарю,
Пан-господарю, старший братчику;
Не сам собою — із газдинькою,
Із газдинькою, із челядкою:
Із синопками, із доненьками,
А з усім родом, з гречним обходом!
Та й з овечками і коровками,
Та й з коровками і з кониками.
Та й з кониками та із пчілками,
Із судинкою, із маржинкою.

Колядки господині мають трохи інше спрямування і розкривають лише коло її інтересів, що здебільшого обмежуються хатніми проблемами: вести господарство, виховувати дітей, шанувати чоловіка:

А за сим словом будь нам здорова,
Сама з собою та й із газдою,
Та й з усім домом та й усім родом.
Віншуємо ж тя щастям, здоров'ям.

Колядки, адресовані парубкові й дівчині, в основному описують їхню красу, доброту, працьовитість, хазяйновитість. Поряд з побажанням здоров'я обов'язково йде побажання щасливої пари:

Красна дівчино, віншуємо тя,
Віншуємо тя на ім'я твоє,
Віншуємо тя зеленим вінцем,
Зеленим вінцем, красним легінцем.

Мабуть, найбільше радості колядування приносить дітям. З яким нетерпінням чекають вони першої зірки, з яким хвилюванням біжать селом до найближчих родичів та знайомих, несучи їм вечерю, і з дитячою наївністю і ширістю не приховують радості від одержаних подарунків — горіхів, цукерок, печива, дрібних грошей.

Окрасою Різдвяних свят у кожній оселі була й буде ялинка. Знали ялинку вже стародавні греки. Називали її тоді „єїросіана“. Нею були верхівка або галузка лаврового чи оливкового дерева, прикрашені білими, червоними стрічками, тканинами із білої вовни. На неї вішали яблука, фіги, печиво у формі лір і дзбанків, малесенький посуд з медом і вином, олією. Під час свят виносили на Акрополь і в домівки афінян. Вірили, що вона приносить багатство, щастя, радість і мир. З Греції культ святкового дерева перенісся до Риму. Єїросіану також знаходять і в Грузії. Тут її називають „чичилага“. Це дерев'яна палиця, обвита зеленню і прикрасами, подібними до давньогрецьких.

Перша згадка про ялинку зустрічається у документі, датованому 1605 роком, де літописець з міста Страсбурга розповідає, що в Ельзасі на Різдво до хати заносили ялинку. Прикрашали її квітами з кольорового паперу, яблуками, цукром і тоненькими золотистими папірцями¹⁶³.

¹⁶³ Цвск Д. На добрий вечір.— Івано-Франківськ, 1993.— С.58.

Звичай прикрашати ялинку прийшов до нас з Європи.

Хвойні дерева — сосна, ялина чи смерека за давнім повір'ям — володарки великої сили, і мають вплив на урожай і довголіття. Зелене дерево нищило зло і оберігало від злих духів. Яблука і горіхи, які вішали на ялину, набирали чародійної сили, можна було на них ворожити, щоб приносили здоров'я і зміцнювали родину.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Коли починався новий сонячний рік за язичницькою релігією?
2. Чому атрибути язичницького зимового свята Коляди пов'язані з хліборобською працею?
3. Які існують версії щодо походження свята Коляди?
4. Яка основна причина поєднання язичницького свята Коляди і найбільшого християнського свята Різдва Христового?
5. Коли святкують свято Різдва Христового? Чому це свято у народі ще називають „багатою кутею“?
6. Які атрибути святвечора Ви можете назвати?
7. Чому вечерю на святвечір називають спільною вечерею всього роду?
8. Які легенди і повір'я пов'язані зі святом Різдва Христового?
9. Доброю традицією в Україні стало поминання покійних на Святвечір. Чи робите це Ви і Ваші рідні?
10. Які колядки і щедрівки Ви знаєте?
11. Яка тематика колядок і щедрівок?
12. Що таке вертеп, яка його символіка та її значення? Чим цінна ця форма молодіжного дозвілля?
13. Чи доводилося Вам носити вечерю і яке враження це на Вас справило? Що символізує цей обряд?
14. Чому до обіду 7 січня жінкам і дівчатам не можна ходити по хатах? Які вірування з цим пов'язані?

§ 40. Свято Йордану — Водохреща (19 січня)

Одне з найпочесніших місць серед традиційних свят українського народу посідає свято Йордану — Водохреща. Воно прийшло разом із запровадженням християнства і знаменує хрещення Ісуса Христа на річці Йордані. Це родинне свято з кутею, колядками, ряженими і дівочими ворожіннями. На утрени церква благовіщає про Господне

Водохрещення і Богоявлення Святої Трійці. Саме цього дня дві тисячі років тому Ісус Христос, маючи тридцять років від роду, був охрещений Іваном Хрестителем (Предтечею).

Вечір напередодні Водохреща майже точно повторює Святий Вечір з усіма його традиційними стравами. А вже наступного дня починається „голодна кутя“, бо ніхто вже не запрошує за стіл і ніхто не пригощає духів померлих родичів, як це робилося на Святвечір.

На Водохреща після церковної служби святити воду. Парубоцькі громади заздалегідь прорубували в річці ополонку у формі хреста, хрест із льоду поливали буряковим соком і прикрашали сосновими гілками. Біля ополонки збиралися люди, сюди приходив священник і після молитви тричі занурював срібний хрест у воду. Люди підходили до ополонки, набирали свяченої води. Тут же випивали декілька ковтків, щоб бути здоровішими, вмивалися, щоб змити всі зурочення, „щоб не боліла голова“, промивали очі й вуха „щоб не боліли“, а вже потім йшли додому.

Споконвіку воді приписували магічну силу. Ще й сьогодні існують явища, які сучасна наука пояснити не може. Це, перш за все, феномен Йорданської води. Вода, набрана у будь-якому водоймищі — річці, озері, ставку, криниці, навіть біжуча вода із кранів у міських квартирах у ніч на Водохреща (до 5 години ранку), буде свіжою протягом року (перевірено), вона не має затхлого запаху, не застоюється, чого ніколи не буде зі звичайною водою.

В Україні вірили й вірять (і не безпідставно) у цілющу силу Йорданської води. Нею лікували різні хвороби у людей і тварин, окроплювали породіллю, очищали від зурочень, нею виганяли нечисту силу з осель та обійстя, тому в домі впродовж усього року тримали Йорданську воду, яка і рік, і два не псувалась, а завжди була свіжою і придатною до користування. На Водохреща деякі сміливці навіть купалися у прорубаних ополонках. У народі кажуть, що той, хто купається на Йордань, цілий рік не хворітиме, бо в цей день хрестили Ісуса Христа.

Дома господар скроплював свяченою водою город, реманент, худобу, хату, а на останку всі кути, стіни, вікна, піч та мисник у хаті, знову всі випивали свяченої води і лише тоді сідали за стіл снідати, бо до цього часу ніхто й rischi в роті не мав. Після безсонної ночі і ситного сніданку дорослі лягали перепочити, а молодь влаштовувала свої розваги і забави. Як пише О. Воропай, „На колишній Гетьман-

щині парубоцтво мало такий звичай: по обіді на Водохреща сходилися на льоду хлопці з двох сусідніх сіл або двох „кутків“ того самого села і билися навкулачки: хто кого переможе! Переможці забирали собі „орден“ — хрест, вирубаний на льоду“.

У цей день щедрують, причому щедрувати ходять жінки. Щедрівки дуже подібні до колядок. У них теж возвеличуються і вшановуються Ісус Христос, Матір Божа, святі. У них, як і в колядках, звучать побажання щастя, здоров'я, достатку. У деяких щедрівках злегка натякається або ж відверто вимагається подарунок за щедрування, як це можна простежити у щедрівці, наведеній нижче:

Щедрик, ведрик, дайте вареник,
Грудочку кашки, кільце ковбаски.
Винесіть книш, бо впущу в хату миш.
Винесіть ковбасу, бо всю хату рознесу.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Коли святкують свято Водохреща і яке християнське вірування з ним пов'язане?
2. Хто і як прорубував ополонку у річці для освячення води?
3. Що Ви знаєте про магічні і цілющі властивості Йорданської води? Чим пояснює сучасна наука феномен Йорданської води?
4. Чи доводилося Вам святити воду?
5. Які „розваги“ існували на свято Водохреща?
6. Яка тематика щедрівок? Які щедрівки Ви знаєте? Чи доводилося Вам щедрувати?

§ 41. Весняні свята. Благовіщення (7 квітня)

Благовіщення — одне із найзнаменніших свят у православному календарі, яке відзначається рівно за дев'ять місяців до Різдва Христового. За народним віруванням, Благовіщення — найбільше свято на небесах, на землі і в пеклі. Цього дня, як і на Великдень, грішникам у пеклі дають перепочинок. Виконувати будь-яку роботу в цей день — великий гріх, бо на Благовіщення „дівка косу не чеше, птиця гнізда не в'є“. Існує легенда, що Бог осліпив крота тому, що той

на Благовіщення землю рив, а зозуля тому несе яйця у чуже гніздо і не має власного, що колись теж грішила — вила гніздо, а не святкувала¹⁶⁴.

За церковним ученням, у цей день було покладено початок таємному спілкуванню Бога з людьми. Як сказано у Святому писанні, до Марії, дочки благочестивих Іоакима та Анни, увійшов посланець Бога Архангел Гавриїл і вітав її словами: „Радуйся, благодатна! Господь з тобою! Благословенна ти між жінками! Не бійся, Маріє, бо на тебе зійшла благодать Божа, і зачнеш ти в череві і народиш сина, і назвеш його іменем Ісус. Він буде великий, і наречеться Сином Всевишнього, і дасть йому Господь Бог престол Давида, батька його, і буде царствувати вівки, і царству його не буде кінця“ (3 церковного календаря). За рішенням церкви свято Благовіщення стали відзначати з IV ст. н. е.

На Русі в цей день у всіх містах і селах лунали урочисті дзвони — благовіст. У цей день благочестивою справою вважалося випускати пташок із кліток на волю. Колись міщани навіть спеціально їх купували, щоб у цей день було кому дарувати свободу, щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив¹⁶⁵. Не лише пташок, а коней, корів, овець, навіть котів і собак виганяють на подвір'я — щоб чули весну і самі про себе дбали¹⁶⁶.

З Благовіщенням пов'язано багато обрядодій, переважна більшість яких збереглася ще з дохристиянських часів, і всі вони пов'язані з ідеєю пробудження землі і прихованого в ній життя. Так, з найдавніших часів існує повір'я, пов'язане із топтанням рясту. Знаходили ряст і топтали, промовляючи таке замовляння:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть,
Іще буду топтати,
Щоб на той рік діждати.

„Топтати ряст“ — жити. У народі часто кажуть: „Він ще не один рік ряст топтатиме“, тобто житиме, або навпаки — „йому вже рясту не топтати“, тобто не жити.

¹⁶⁴ Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. СПб, 1872. Народный дневник, Т.III.— С.10.

¹⁶⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу.— К., 1993.— С.192.

¹⁶⁶ Воропай О. Там само.— С.192.

Особливо чекали свята Благовіщення дівчата на виданні. Є повір'я, що дівчина, яка знайде цього дня квітку первоцвіту, обов'язково по літі вийде заміж, то ж і шукала молодь цю чарівну квітку в надії, що вона встигне зацвісти до 7 квітня і принесе комусь омріяне щастя.

§ 42. Вербна неділя

Це велике релігійне свято, встановлене на згадку про Ісуса Христа перед його смертю. Після того, як Христос здійснив одне із найбільших своїх чудес — лише словом воскресив мертвого вже декілька днів Лазаря, він вирішив піти до Єрусалима.

Відомо, що коли Спаситель в'їжджав до Єрусалима на ослику, вітаючи його, жителі встеляли йому дорогу пальмовими гілками. Звідси й пішов звичай святити гілки дерев. Замість біблійної пальми у нас у Вербну неділю святять вербу, бо саме верба першою викидає „котики“ — ці, так би мовити, перші квіти. Ще за часів глибокого язичництва верба була тісно пов'язана з міфологією слов'ян і символізувала першоджерело творення світу. „Котики“ на лозах чи вербах ще до прийняття християнства були знаком весни, молодості, відновлення, оздоровлення організму. Наші предки вважали, що вони мають цілющі властивості, тому їх використовували не лише знахарі й цілителі, а й прості люди: варили вербову кашу, тобто кашу з вербовими сережками („котиками“). То ж не випадково, що в пам'ять про це неділю перед Великоднем називають Вербною.

У Вербну неділю служба в церкві закінчується освяченням верби, яку згодом прихожани несуть додому. Для освячення найчастіше нарізали червоної верби, бо вона розцвітає найраніше, ніби символізуючи пробудження життя, відновлення всіх життєвих сил. Існує звичай „бити“ кожного стрічного свяченою вербою, при цьому приказуючи:

Не я б'ю — верба б'є,
За тиждень — Великдень,
Недалечко червоне яєчко.
Не вмирай, не вмирай,
Та пасочки дожидай!

Таке биття — це не просто товариський жарт. Це старовинна магічна дія, через яку, як вважали, відбувається відновлення життєдайних процесів, оздоровлення людського організму. Виконуючи цей магічний обряд, батьки бажали своїм дітям великого зросту, міцного здоров'я й щедрого багатства:

Будь великий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля!

До принесеної додому освяченої в церкві верби ставилися дуже шанобливо. Її клали за образи, ставили на покуті, клали у хлівах і конюшнях біля худоби — від нечистої сили, висаджували на обійсті. У деяких місцевостях України з освяченою вербою не заходили в хату, а йшли спочатку до худоби, на поле, а вже потім втикали гілочку в землю, „щоб росла, щоб свячене дерево пустило глибоке коріння“. Вербові гілочки приживляли обіч ставків, озер, річок, щоб зміцнити береги й запобігти обвалам землі й замуленню під час весняної поведні, біля криниць — „щоб вода була чистою й холодною“, біля битих шляхів, на городах і дворищах. Перед тим, як увіткнути вербову гілку у вологу землю, промовляли такі слова: „Щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток!“ Саме від цього українські села просто потопали у вербах. Від них і прохолода, і виготовлення різноманітних господарських речей, які і в сільських, і в міських жителів користуються великою популярністю. Це і кошики, і плетені крісла, і хлібнички, і ясла для худоби, корита, різні ковшики, підставки і багато чого іншого. Вирушав колись чоловік у далеку дорогу і обов'язково брав із собою ложку. Нерідко вербова ложка на Запорозькій Січчі слугувала для перевірки добровольців. Новоприбулого козаки запаршували до гуртової каші, де кожен мав свою ложку. Хто не мав вербової ложки, того могли запідозрити як ворога¹⁶⁷.

Звичай святити вербу і всі обрядові дії, пов'язані з освяченою вербою, повністю збереглися в Україні. І це прекрасно, бо всі вони — духовне надбання українського народу.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Який смисл вкладено в назву одного із найбільших релігійних свят — Благовіщення?
2. Які релігійні заборони щодо поведінки християн існують у цей день?
3. Які Ви знаєте обрядодії, пов'язані з Благовіщенням?
4. Чому неділю перед Великоднем називають Вербною? Звідки пішов звичай святити гілочки верби?
5. Які дохристиянські вірування, пов'язані з вербою, Ви знаєте?
6. Які Ви знаєте обрядодії, пов'язані зі свяченою вербою?
7. З'ясуйте суть старовинної магічної дії „биття“ свяченою вербою?
8. Які магічні і лікувальні властивості приписують свяченій вербі?
9. Чи доводилося Вам святити вербу? Яке враження справила на Вас служба в церкві у Вербну неділю?

§43. Страсний тиждень

Тиждень перед Великоднем називають Страсним. Страсті — це страждання, які витерпів на хресті Ісус Христос за людські гріхи. Впродовж тижня перед віруючими проходить все життя нашого Спасителя, всі чудеса, які він сотворив на землі. Це останній тиждень Великого посту, „заради Страстей Христових“, який допомагає віруючим духовно підготуватися до зустрічі Світлого Великодня. Страсті Христові починаються з четверга, тому до четверга приводили до ладу все господарство, робили всю хатню роботу. У понеділок білили стіни й стелю, змазували долівку, білили хату знадвору. У вівторок займалися хатніми справами: прали, прасували білизну, готували святкове вбрання, а в середу закінчували всю роботу і в хаті, і на городі, і на подвір'ї. У четвер до сходу сонця все повинно бути чистим, виглядати по-святковому. Звідси й назва цього дня — Чистий четвер. Очищення за допомогою води — обов'язковий атрибут Чистого четверга. Купалися дорослі й обов'язково купали дітей, бо в цей день, як вважалося, „ворони носять своїх пташенят до річки і миють, тому й живуть сотні літ“. У народі вірили, що той, хто скупається до сходу сонця, тобто до того часу, як ворон своїх дітей понесе купати, той позбудеться хвороб і цілий рік не буде хворіти, буде здоровим. Викупавшись уночі, виливали воду на перехресті доріг, промовляючи замовляння: „Нехай тут усі мої хвороби, все моє лихо зостається“.

¹⁶⁷ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995.— С.97.

Взагалі на перехресті доріг робиться багато магічних дій, тому в народі вважають, що краще переходити дорогу в іншому місці, щоб не забрати собі залишені кимось хвороби, невдачі.

У деяких районах України у цей день дівчата „заворожували собі красу“. На світанку, коли сходило сонце, вони роздягалися, розпускали волосся і, промовивши: „Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!“ — стрибали у воду.

Велика лікувальна сила приписувалась і четверговій солі, заготовленій саме в цей день. Нею лікували шлунково-кишкові та шкірні захворювання як у людей, так і в тварин. А заготовляли її так: грудку солі загортали у ганчірку і в гарячій печі тримали доти, доки ганчірка не зотліє.

У Великий Четвер у церкві згадують таємну вечерю Ісуса Христа з його 12 учнями, на якій уперше Христос установив для всіх християн таємницю причастя, де хліб і вино — це тіло і кров Спасителя.

Богослужіння цього дня теж присвячене молінню Ісуса Христа в Гетсиманському саду, куди після Таємної Вечері прийшов Він зі своїми учнями, і де пізніше, внаслідок зради Іуди, був узятий сторожею. До речі, в Іерусалимі і зараз існує вище названий сад, де ростуть ті самі маслинові дерева, під якими сидів Спаситель. Чому ті самі? Вчені визначили вік цих дерев — їм понад ві тисячі років, тобто вони — ровесниці Ісуса Христа! Стовбури цих маслин у діаметрі досягають до 1,5 метра, чого не буває в природі. Мало того, ці маслинові дерева кожного року щедро плодоносять.

У Великий Четвер православна церква глибоко скорбить і співчуває Христу в людській скорботі Його духу — перед початком Його страждань. У четвер увечері у церкві читають дванадцять евангелій про страсті Христові. Прихожани тримають у руках засвічені свічки, які потім засвіченими треба донести до своїх осель. Якщо вдавалося це зробити, вважалося, що рік для людини буде дуже вдалим. Якщо ж свічка по дорозі згасне — це дуже погана прикмета, яка символізує біду, а, може, й смерть. Недогарок свічки зберігали за образами як велику святиню і використовували при лікуванні. Страсна „свічка“, — це свічка, яку запалювали під час страстей Христових упродовж 12 років. Така свічка буде прекрасним оберегом від нечистої сили, сприятиме веденню господарства, добробуту, здоров'ю всієї родини, треба лише хоч зрідка запалювати її на декілька хвилин. Випаливши страсною свічкою хрести на дверях і на сволоках, захищали дім від

нечистої сили. Вважали, що в хату, де є така свічка, ніколи не вдарить блискавка. Якщо дати таку свічку в руки тим, хто тяжко відходить в інший світ, то смерть буде легшою. В Іерусалимі у цей вечір у Храмі Господньому відбувається чудо: з небес спускається святий вогонь, від якого без будь-чєїї допомоги загоряються тисячі свічок, які тримають у руках віруючі, що приїхали сюди з різних куточків світу. Це буває раз на рік саме цього вечора.

У цей же день печуть паски з муки найвищого помолу, причому у тісто кладуть велику кількість яєць, масла, цукру, прянощів. Це так звані „золоті“ паски, у п'ятницю печуть „білі“ паски в пам'ять про покійних із простішого тіста, а в суботу — „чорні“ паски — для людей. Існували певні обряди виготовлення пасок, яких обов'язково дотримувалися. Перш, ніж приступати до виготовлення пасок, господиня повинна була вмитися свяченою водою і прочитати молитви. Під топили дванадцятьма полінами, які зарані відкладали кожного четверга протягом усього Великого посту, а розпалювали у печі гілочками освяченої верби.

Страсна п'ятниця — день суворого посту. „Не годиться“ у цей день веселитися, співати, танцювати, віддаватися тілесним втіхам, бо в цей день був розіп'ятий за наші гріхи на хресті Ісус Христос.

У суботу жінки фарбували яйця чи то фарбами, а якщо таких не було, то лушпинням цибулі. Звичай фарбувати яйця пов'язаний з іменем Марії Магдалини, яка, прийшовши в Рим до імператора Тіберія, піднесла йому в дар червоне яйце і сказала: „Христос воскрес!“ Яйце символізує життя, відродження, а пофарбоване в червоний колір, воно знаменує наше відродження, спокутоване кров'ю Ісуса Христа. Червоне яйце — символ Воскресіння, символ Великодня. Як із яйця виникло нове життя, так і світ заново народився через Воскресіння Христове. Червоний колір — це колір пролитої на хресті крові Ісуса Христа, якою він спокутував гріхи світу, тому найчастіше яйця фарбували у червоний колір — колір крові Спасителя. Наші пращури вірили, що у свяченому яйці міститься 40 милостей і Дух Святий, тому зберігали і лушпиння, в якому варили яйця, і шкаралупки освячених у церкві яєць, які потім використовували при лікуванні пропасниці та інших хвороб.

У багатьох народів світу яйце вважається джерелом життя, символом сонця, початку світу. За міфами, деякі народи і рід людський виник саме з яйця, з його половинок утворилися сонце, земля і небо.

Давні слов'яни, спостерігаючи за птахами, які з настанням весни починають нести яєчка, з яких потім вилуплюються пташенята, отожднювали яйце з весняним відродженням, сонцем і теплом. Недарма в обряді проводів худоби на пасовисько в день народного календарного свята Юрія пастухам давали із собою в поле сирі й варені яйця. Вони їх їли, а декілька закопували в землю, щоб množилася худоба й земля родила гарну пашу (Л. Дунаєвська).

Уявлення про світове яйце серед вічності є у багатьох народів, але найповніше вони розвинулися в Індії. Стародавні греки також уявляли собі, що з яйця вийшла богиня кохання Афродіта. Давній грецький філософ Плутарх переповідає твір про Ормузда, який, сотворивши 24 боги, помістив їх у яйце. Але демони Арімана (змія) пробрили яйце, і тому „зло змішалось з добром“¹⁶⁸.

У суботу писалися писанки. Існував ритуал розписування писанок, якого суворо дотримувались. Перед початком такого важливого заняття жінка чи дівчина мала викупатись, одягти святкове вбрання, вмитися свяченою водою, випити ковток свяченої води і помолитися. Писали писанки, сидячи на вивернутому навиворіт кожусі, постійно читаючи молитви. Вважалося, що тоді нанесений на яйце рослинний чи тваринний орнамент буде мати магічну силу. Освячені в церкві на Великдень писанки дарували одне одному, вітаючи зі святом і бажаючи здоров'я, щастя, благополуччя. Дівчатам на виданні бажали хорошого чоловіка, а хлопцям — доброї господині.

Писанка здавна була предметом язичницької, а згодом і християнської обрядовості і символізувала собою сонце, відродження, любов і красу. Писанка — це своєрідний оберіг, охоронна молитва за того, кому призначений оберіг, втілений в орнамент. На писанці найчастіше зображують знаки сонця, де сонце — „всевидяще око“ Бога, джерело світла, тепла, всього живого на землі. Хрест на писанці — це символ Всесвіту, чотирьох сторін світу, чотирьох пір року; спіраль — знак зародження нового життя; дерево життя — символ світобудови, поєднання землі і неба, минулого й майбутнього; пташка — символ єднання земного й небесного; квіти — символ краси життя; дубовий листок — символ чоловічої сили; півень — символ світла, що перемогло темряву; кінь — символ руху вперед; кривулька знаменувала нитку життя, вічність сонячного руху. Кривулька або безконечник —

це вияв думки про те, що все має початок і кінець, тригвер, або триніг (відомий з трипільської культури), знаменує собою, на думку одних, небо, землю і повітря, на думку інших — повітря, вогонь і воду або ж вважали його символом життя людини.

Писанки, фарбовані в один колір, називають крашанками. Червоне яйце означало радість життя, любов. Жовтий колір уособлював місяць і зорі, а в господарстві — урожай. Блакитний — небо, повітря, здоров'я. Зелений — весну, воскресіння природи. Сполука кількох кольорів з узорами в орнаменті з чотирьох-п'яти барв символізувала родинне щастя, мир, любов, успіх тощо. Поширеним є мотив „дерева життя“, композиції з галузок, квітів, листя, колосків¹⁶⁹.

У суботу готувалося смажене й варене, ладнався кошик з продуктами для освячення.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Чому тиждень перед Великоднем називають Страсним і що таке Страсті Христові?
2. Коли починаються Страсті Христові і як християни готуються до цього дня?
3. Чому четвер Страсного тижня називають Чистим?
4. Яке вірування і обрядодія українців пов'язані із обов'язковим атрибуту Чистого четверга — очищенням водою?
5. Чи вірите Ви і Ваші рідні в магічну силу води цього дня?
6. Що вам відомо про Четвергову сіль? Як її заготовляють і які магічні властивості приписують?
7. Яке вірування і яка обрядодія пов'язана із Четверговими свічами, запаленими в церкві?
8. Який ритуал повинна була виконати господиня, перш ніж приступити до виготовлення пасок? Чи дотримуються цього ритуалу Ваші мама, бабуся?
9. Які заборони накладаються на поведінку християн у Страсну П'ятницю і чому?
10. Із якою релігійною подією пов'язаний звичай фарбувати яйця?
11. Символом чого виступає яйце у міфології багатьох народів у тому числі й українського?
12. Що таке писанка? Який існував ритуал розписування писанок?

¹⁶⁸ Дунаєвська Л. Розвідки Михайла Драгомана про українську народну словесність. (Зладив М. Павлик). — Львів, 1907. — С. 397.

¹⁶⁹ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С. 190 — 191.

13. Що Ви знаєте про орнаменти, якими розписували писанки і що вони символізували?
14. Чи доводилося Вам писати писанки? Який орнамент Ви обирали і чому?

§ 44. Великдень

Світла Паска — головне свято у православних християн, що знаменує чудодійне Воскресіння Ісуса Христа, розп'ятого на хресті за вироком іудейського суду.

На третій день після смерті Ісуса Христа на хресті вночі стався великий землетрус: Ангел Господній, зійшовши з небес, відвалив камінь від входу в печеру, і Христос воскрес. На світанку жінки прийшли до печери, щоб помазати миром тіло Ісуса, і, вражені, побачили там Ангела, який сказав їм: „Не бійтеся! Знаю, що шукаєте Ісуса розп'ятого. Його немає тут: Він воскрес“. А воскреслий Ісус ще 40 днів являвся учням, втішаючи і наставляючи їх. Він поборов смерть¹⁷⁰.

Воскресіння Христа — найбільше і найвеличніше християнське свято року. Всю ніч у церкві правиться служба. У святу неділю на воскресній утрени тричі в церкві лунає:

— Христос воскрес! — і тричі хором відповідають миряни:

— Воістину воскрес!

Після цього співає хор:

— Христос воскрес із мертвих! Смертю смерть подолав

І тим, що в гробах, життя дарував...

Після служби процесія тричі обходить навколо церкви, а вже потім починається освячення пасхальних страв. Святять паски, сало, яйця, масло, сир, м'ясні продукти. Колись у давнину святити печене поросю із пучечком хрину в п'ятачку на позначення гіркоти страстей Христових. Все це укладали в кошик, застелений найкращим вишитим рушником, прикрашали квітами. Паски й інші продукти прикрашають хрестом. Хрест — теж головна краса свяченого. Він робиться із тіста, з пофарбованого пшона або цукру. Світлість Воскресіння Христового символізує свічка, засвічена в церкві й устроєна в паску.

У Великодні дні прийнято христосуватись одне з одним, тричі цілуючись. У ці дні вітаються навіть з ворогами, миряться, прощають

давні образи, якщо такі були, вибачаються самі, якщо перед кимось завинили. При христосуванні обмінюються крашанками. Вважається, що перша подарована крашанка має велику магічну силу. На Великдень дівчата, жінки й малеча натирали щоки червоними крашанками або ж вмивалися водою, в яку була занурена червона крашанка, щоб були рум'яні щоки, бо рум'янець — то ознака здоров'я.

Яких же обрядодій дотримувалися колись на Великдень? Повернувшись із церкви, господар зі свяченим тричі обходив обійстя, а вже потім заходив у хату, вітав зі святом родину, бажав щастя, здоров'я, достатку і клав свячене на покуті під образами. Великодне снідання починалося проголошенням „Христос воскрес!“ і поділом свяченого яйця між всіма домашніми з побажаннями добра і здоров'я. У всіх святковий настрій. Стіл застелений білою скатертиною і заставлений найсмачнішими стравами, які є в домі. Тут і паски, і пироги, і печиво, яйця, сир, сало, шинка, ковбаса, печене поросю. Обов'язкові на столі й міцні напої: горілка, наливка, настоянка. Про щедрість українського столу у великодні свята ще півтора століття назад писав Терещенко: „В Україні святкують Великдень веселіше і заможніше, ніж на півночі. В кілька рядів ставлять на стіл паски, що пеклися на різних солодошах та запашному корінні. Разом з паскою, в яку встроєна гілочка свяченої верби і воскова свічка, — тарелі яєць, пофарбовані в різні кольори: жовтий, синій, червоний; начинене поросю з хрином у зубах, а по боках його — зелень і овочі; смажена гуска, індик, телятина, засмажена свиняча шинка, ковбаса, сало, шматок чорного хліба, солодкі пиріжки, сир, сметана, сіль, карфка з горілкою, настоянки та наливки...“¹⁷¹

Як і на Різдво, на Великдень діти розносять свячене близьким родичам, які їм дарують писанки, солодоші, гроші. Великодній тиждень ще називають „волочильним тижнем“, бо дорослі „волочаться“ по хатах родичів та знайомих. Ідуть у гості обов'язково з горілкою, свяченою паскою та крашанками, а господарі ставлять на стіл усе, що є найсмачнішого в домі, що щедро готувалося для гостей. У ці дні ніхто не працює, бо щось робити — гріх. Можна лише поратися біля худоби, птиці. У господиень, звичайно, більше роботи, бо треба пекти й варити, щоб годувати сім'ю і щоб було чим шанувати гостей.

У Великодні дні нікому не можна відмовляти в милостині — це великий гріх. Наш народ — щедрий від природи: останнім поділитися.

¹⁷⁰ Православный календарь. Современное слово. — Минск. 2000. — С. 88 — 89.

¹⁷¹ Терещенко А. Быт русского народа. Т. IV, СПб, 1848. — С. 111.

І в наш час і бідні й багаті люди з добрим серцем щедро жертвують гроші на притулки для дітей-сиріт, дітей-інвалідів та будинки для людей літнього віку, роблять щедрі пожертви на добрі справи, за що їм велике спасибі від людей і прощення багатьох гріхів від Бога.

Поки дорослі у Великодні дні п'ють-гуляють, молодь теж не сидить без діла. Всі збираються на вигоні, за селом, танцюють, співають, грають у різні ігри, обмінюються писанками, виявляючи взаємні почуття. Перш за все грають „у битки“, стукаючи писанки носиками. Виграє той, чия писанка міцніша. Виграш — крашанка, цукерка, а то й поцілунок, якщо грали хлопець з дівчиною і дівчина програла. Часто хлопці йшли на хитрощі. У сирому яйці робили малесеньку дірочку, через яку соломинкою витягували його вміст і, так само, через соломинку заливали в яйце гарячий віск і тоді вже така крашанка була найміцнішою. Популярною була й гра „у качалки“ (чия писанка покотиться з гірки найдалше) та інші. І танці, й ігри супроводжувалися жартами, сміхом, але рамки дозволеного у стосунках ніхто не переходив — не прийнято, гріх. Обов'язковою на Великдень була гойдалка, яку робили хлопці і на якій гойдалися вдень діти, а вечорами — молодь.

В Україні існує ще один Великодній звичай, пов'язаний із віруванням у те, що в ці дні „грає сонце“. Перед сходом сонця відкривали вікна — „щоб упустити до хати Царя неба, який приносить у дім щастя й здоров'я“. Цей звичай гарно описаний Василем Скуратівським та Олексою Воропаєм: „Дівчата ж вибігали тим часом у садок, ставали під яблуню обличчям на схід сонця, чекали перших променів. Як тільки воно з'являлося, склавши руки, читали молитву:

Добрий день тобі, сонечко яснее!
 Ти святе, ти ясне, прекраснее,
 Ти чисте, величне та поважне;
 Ти освічуєш гори й долини, і високі могили, —
 Освіти мене, рабу Божу (ім'я), перед усім миром:
 Перед панами, перед царями,
 Перед усім миром християнським
 Добротою, красою, любов'ю й милощами.
 Щоб не було ні любішої, ні милішої
 Од раби Божої народженої, хрещеної, молитвеної (ім'я),
 Яке ти ясне, величне, прекрасне,

Щоб і я така була ясна, велична й прекрасна
 Перед усім миром християнським на віки віків.
 Амінь.

Після цього на корі яблуні робили помітку у формі хрестика. Коли дерево зацвітало, з цих квітів плели вінок і, трохи поносивши, чіпляли в оселі. Такий вінок берегли, бо ним чарували „на любов“¹⁷².

§ 45. Проводи

У перший вівторок після Великоднього тижня поминають померлих. Церква, розділяючи радість Воскресіння Христа з тими, хто відійшов у потойбічний світ і в надії на всезагальне воскресіння, поминає померлих. Звідси ще й інша назва цього дня — Радониця, що походить від слова „радість“. Здавна існує звичай відвідувати могили своїх рідних і близьких. Вітаються з ними, тричі постукавши по хресті свяченим яечком і сказавши: „Христос воскрес!“ Якщо між покійними і живими залишилися якісь непорозуміння, слід попросити прощення для себе і простити їх. Вважається, що в ці дні вони нас чують і приймуть свячене, а також вибачать тим, хто завинив перед ними за їхнього життя на цьому світі. Ще в нашого народу є віра в те, що в ніч на Страсну п'ятницю душі померлих збираються на свій „Мертвецький Великдень“ у колишніх своїх церквах, а правлять цю службу покійні священики із цих же церков. А повертаються вони у засвіти у першу неділю після Великодня. Вона так і називається — Поминальна або Провідна (Проводи).

Запитання і завдання на закріплення:

1. З'ясуйте назву одного із найбільших християнських свят — Великдень. Яке релігійне вірування лежить в його основі?
2. Чи доводилося Вам бути на службі в церкві на Великдень? Яке враження на Вас це справило?
3. Які пасхальні продукти освячуються у Святу неділю? А які святити Ви?
4. Що символізує свічка, засвічена в церкві й увіткнута в пасочку?
5. Ритуал христосування. Що він означає?

¹⁷² Скуратівський В. Святвечір. — К., 1994. — С.188.

6. Чим цінний звичай нашого народу миритися, прощати і просити пробачення у Світле Христове Воскресіння? Чи дотримуєтесь його Ви, Ваші рідні та знайомі?
7. Що символізує ритуал „умивання“ червоною крашанкою?
8. Що перше слід з'їсти за Великоднім сніданком і чому?
9. Чому Великодній тиждень ще називають „волочільним“?
10. Як колись проводила Великоднє дозвілля молодь?
11. Який існує звичай, пов'язаний із віруванням, що на Великдень „грає сонце“?
12. Що таке Радониця? Коли і як поминають померлих?
13. Чи відвідуєте Ви могилки своїх померлих родичів і як Ви ставитеся до людей, які навіть на Проводи не знаходять часу провідати своїх рідних, не дбають про їхні могилки?

§ 46. Літні свята. Язичницьке свято Івана Купала (Купайло)

Із сивої давнини прийшло до нас поетичне і водночас загадкове язичницьке свято Івана Купала. Купало у дохристиянській релігії — бог земних плодів. Наші давні предки, поклоняючись божественній силі цього бога, приносили йому в жертву найцінніше, що родила земля, — хліб. Випадає це свято на 7 липня (24 червня за старим стилем) — день літнього сонцестояння. У цей день сонце набирає найбільшої сили. Його благодатне тепло розливається по всій землі, прогріває воду в річках, ставках і озерах настільки, що з цього дня вже можна купатися. Наші прашури, не розуміючи багатьох явищ природи, обожнювали і поклонялися життєдайним силам природи — воді та сонцю, про що свідчать обов'язкові атрибути цього свята — очищення вогнем та водою, ігри та магічні дії біля річок та озер. Свято Купала з його атрибутами, а також легенда про дивовижний цвіт папороті відомі багатьом європейським народам і широко святкуються ними. Це свідчить про племінну спорідненість народів індоєвропейської сім'ї, їхнє спільне вірування, культуру, традиції.

З приходом на Київську Русь християнства це свято поєдналося із християнським святом — Різдом св. Івана Хрестителя. Іван Хреститель — Предтеча Ісуса Христа — сам хрестив Його і був свідком, як Святий Дух зійшов на Нього. Незважаючи на підпорядкованість свя-

та Купала церковному календарю, воно впродовж століть переслідувалось і церквою, і владою, що й призвело до його часткового, а іноді й повного викорінення на окремих українських територіях. „Величне слов'янське свято Купала з вечірніми багаттями, з обрядовими перескакуваннями через вогонь, із качанням запаленого колеса в річку, з хороводами і піснями все більше відходить у забуття“, — зазначає один із дослідників минулого століття. Негативне ставлення до цього язичницького свята засвідчують різні документи, літописні матеріали, зокрема у Густинському літописі сказано: „Купала б'яше бог обилия якоже у елин Через дарение приношаху, в то время егда имяше настати жнива. Сему Купалу — бесу еще й донине безумни память совершают, наче июня 23 дня, в навечерие рождества Иоанна Предтечи, даже до жатви й далей... с вечера собираются простоя Чадь обоего пола й соплетают венци из ядового зелия или коренья, й препоясавшиися билием возгнетают огни. Инде же поставляют зеленую ветвь й емшеся за руце коло, обращаются окрест оногo огня, поюще свои песни, проплетающе Купалом, потом через оний огонь перескакують!“¹⁷³

Що ж це за свято Івана Купала, які легенди і повір'я з ним пов'язані і як його святкують у нас в Україні? Це одне з найпоетичніших, найчарівніших свят, сповнене любовних чар, і одне із найтаємніших, бо в ці дні пробуджується вселяка нечиста сила. Починалося воно надвечір, хоча готувалися до нього заздалегідь. Хлопці робили опудало (марену), збирали хмиз для вогнища, готували деревце — гілку вишні чи верби. Дівчата прикрашали це деревце польовими квітами, стрічками, запаленими свічками, плели вінки з польових квітів, співаючи купальських пісень:

Заплету віночок,
Заплету шовковий
На шастя, на долю,
На чорнії брови.
Ой пушу віночок
На биструю воду
На шастя, на долю,
На милого вроду.

¹⁷³ Полное собрание русских летописей. — Т. 2 — СПб. — 1845. — С. 257.

Ой плинь, віночку,
Прудко за водою,
На щастя, на долю
Милому зо мною.

Вінки з'явилися у далекі від нас часи і пов'язані вони з культом Сонця, коли на його честь наші давні предки сплітали в коло квіти, листя, гілочки і прикрашали ним голови. Ще в Древньому Римі існували громадянські вінки із дуба, маслинові в нагороду за укладення миру, тріумфальні (з лавра) — ними увінчували переможців у боях і змаганнях, похоронні — з кипарису та ялини, весільні — з різних трав і квітів. Відомі почесні вінки (з мирта), вінки зневаги (з тернини). Останній надівали на того, кого зневажали. Терновий вінок як символ праведного мучеництва згадано в євангельських оповідях про Христа. У X—XI ст. на Русі з'явилися металеві вінки, які стали називати вінцями. Їх носили князі, вище духовенство. Вінці виготовлялися із дорогоцінних металів, оздоблювалися коштовним камінням і були символом влади¹⁷⁴.

В Україні вінки плели із польових квітів і злаків. Волошки, мак, ромашка, сокирки, рожеві польові гвоздички, зелений барвінок, біле ромен-зілля, м'ята, любисток, колосочки злаків — все це квіточка до квіточки, листочок до листочка вліталося у райдужне сонячне коло. Віночок на голові дівчини — це не тільки прикраса, це, перш за все, ознака її незайманості, дівочості. Олекса Воропай наводить цікавий факт: "... в 977-му році чехи підняли ціле повстання проти своєї княгині Дубравки тільки тому, що ця княгиня, будучи старою бабою, відважилась на свою голову покласти дівочий вінок"¹⁷⁵.

Вінок може бути й оберегом від нечистої сили, якщо в нього поміж квітами вплести любисток та полин. Не випадково вінки з квітів із стрічками протягом багатьох століть були обов'язковим атрибутом на весіллях, охороняючи наречену від „поганого ока“. Взагалі вінок віддавна був символом чистоти, дівочства, незайманості.

Як же проходило свято Івана Купала? Увечері, перед заходом сонця, вся молодь збиралася біля річок. Запалювали вогнище, біля якого, як і біля марени, влаштовували ігри, танці, спів, різні розваги. За твердженням Б. Рибаківа, існує своєрідний ритуал добування живого

вогню або як його ще називають — цар-вогню, який користувався особливою пошаною у наших предків — східних слов'ян. Для цього обирали жінку або дівчину — продовжувачок роду людського, які, як і колись у давнину, кресалом або тертям однієї палички об іншу висікали вогонь для ритуального вогнища. На цьому живому вогні спаливали старі непотрібні речі. „...Мотлох... підлягав знищенню заради „вигнання нечистої сили“. А ритуальні вогні й запалювалися для того, щоб відлякати нечисту силу. Коли вогнище трохи пригасало, через нього стрибали, проходячи таким чином ритуал очищення вогнем від хвороб, зурочень, навійовань, чародійства. За народними віруваннями, саме в цю ніч вогонь мав велику магічну силу. Закохані стрибали через вогонь разом, тримаючись за руки. Вважалося, що пара, яка, перестрибуючи через вогнище, не роз'єднає рук, скоро побереться. Якщо ж руки роз'єднуються, то пара розійдеться і разом ніколи не буде.

Вогонь як символ очищення і оберіг відомий не лише слов'янам, а й іншим неслов'янським народам. „Згідно з догмами католицької церкви в потойбічному світі є чистилище, де особливе місце посідає вогонь. Татарські хани допускали до себе руських князів тільки тоді, коли останні перейдуть вогонь, тобто очистяться.

Купальський вогонь вважався стихією, що має особливий вплив на долю людини, її майбутнє, зокрема одруження. У деяких народів був весільний обряд розпалювання багаття перед брамою нареченого і прохід через нього з метою очищення аби взяти від нього вдосталь енергії“¹⁷⁶.

Пізніше несли до річки марену і пускали її на воду або ж топили у воді. У деяких місцевостях марену розламували на невеличкі шматочки і кожен брав додому гілочку, яку клали потім на городі, щоб родили огірки й капуста.

Особливою поетичністю відзначається пускання вінків на воду. Часто до віночка приліплювали маленьку свічку, запалювали її і легенько пускали вінок на воду. Можна лише уявити, яке це красиве, урочисте і хвилююче для кожної дівчини дійство, бо з ним пов'язані різні повір'я та ворожіння на подальшу долю:

Пливи, вінок, за водою,
Пливе доля за тобою.

¹⁷⁴ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С. 48.

¹⁷⁵ Воропай О. Звичай нашого народу. — Мюнхен, 1966. — С. 490.

¹⁷⁶ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С. 48.

Якщо вінок попливе — дівчина вийде заміж, коли ж потоне — передчасно помре. Чий вінок виловить у річці хлопець — той і буде її суджений.

Я свій вінок візьму, кину у ставочок,
Гей, гей, кину у ставочок.
Хто той вінок спійма, той мене візьме,
Гей, гей, той мене візьме.

У деяких місцевостях хлопці запалювали обтикані соломою й просмолені старі колеса і пускали їх з гори в річку. Таке видовище справді було красивим, вражаючим і захоплюючим.

У ніч на Івана Купала найсміливіші йшли в ліс шукати квітку папороті. Вважалося, що ця квітка з'являється раз на рік саме в цю ніч рівно опівночі, але знайти її дуже важко, бо її охороняє нечиста сила. „Глухої півночі з'являється бутон квітки, рухається і стрибає. Кожної миті він збільшується, набуває кольору розжареного вугілля. Рівно о 12 годині ночі бутон з тріском розкривається і полум'яним цвітом освічує все навколо“.¹⁷⁷ Всього декілька хвилин цвіте квітка папороті, а потім осипається, і треба саме в цю мить опинитися саме в цьому місці, щоб побачити це чудо. Але той, хто знайде і встигне зірвати квітку папороті, стане багатим, бо буде бачити всі заховані в землі скарби, стане розуміти мову всього живого, зможе лікувати людей, передбачати їх долі, але щасливою така людина ніколи не буде, бо природа цієї сили йде не від Бога, а від нечистої сили.

Купальська ніч — найпоетичніша і найчарівніша ніч у році. У цю ніч прокидається всіляка нечисть, бо саме ця ніч насажує її найбільшою енергетичною силою. Цієї ночі з усіх кінців країни злітаються на Лису Гору відьми, відьмаки, чорти та інша нечиста сила, де відбувається шабаш відьом. Взагалі зі святом Івана Купала пов'язано багато повір'їв і легенд, оскільки природа в цю ніч досягає найбільшої своєї могутності і чарівності. Навіть папороть, яка ніколи не цвіте, рівно о 12-й годині цієї ночі на декілька хвилин зацвітає чарівною вогняною квіткою. У цю ж ніч збирають чарівне зілля і на приворот кохання і на відворот — на його знищення.

На Івана Купала цілу нічку блукала,
Викопала коріння з-під білого каменя.
Полоскала на броду, заправляла у мед,
Приставила до жару — кипи, корінь, помалу.
Іще корінь не вкипів, а вже козак прилетів.

За народними віруваннями, у цю ніч до сходу сонця трави мають сильні цілющі і чудодійні властивості. Але стають вони такими лише тоді, коли над ще не зірваними рослинами читалися відповідні молитви чи для зцілення, чи для привороту, чи для інших потреб. Так, наприклад, коли копали приворотне зілля (ромен, терлич чи любисток), то при цьому читали приворотну молитву: „Зільнику, Зільниченьку, візьми мою праву рученьку, поведи же в добрі поля, нахили же там, де доля. Дай мені корінь скопати, зілля, квітку урвати“. Пов'язане з Купальською ніччю й інше повір'я. Якщо тричі зачерпнути купальської води, зварити в ній приворотне зілля терлич, примовляючи замовляння: „Терлич, приклич“, а потім умитися цим відваром, то дівчина швидко вийде заміж.

По пучку кожної рослини, зірваної на Купала до сходу сонця, мусила мати кожна добра господиня, щоб лікувати своїх домочадців від різних хвороб: від болю в руках і ногах, від головного болю і безсоння, від застуди і виразкових хвороб, від різноманітних дитячих та жіночих хвороб. Тому збирання цілющого зілля цієї ночі було обов'язковим жіночим заняттям.

У народі вірили, що роса до сходу сонця на Івана Купала теж надзвичайно цілюща, тому качалися по росі, щоб весь рік бути здоровими. Наукою також доведено, що роса має цілющі антисептичні властивості і добре зцілює різноманітні захворювання шкіри.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Хто такий Купало в язичницькій релігії?
2. З яким християнським святом поєдналося свято Купала?
3. Як ставилася християнська церква до свята Івана Купала і чому?
4. Коли святкують свято Івана Купала і які його основні атрибути?
5. Що Вам відомо про обряд очищення водою і вогнем — Як вони проходили в Купальську ніч? Які повір'я і легенди з ними пов'язані?
6. Форму якого небесного світила має вінок і що він собою символізує?

¹⁷⁷ Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1960.

7. Що Ви знаєте про обряд пускання вінків на воду? Які повір'я з ним пов'язані?
8. Чи доводилося Вам брати участь у дійствах купальської ночі і яке враження це на Вас справило? Якщо ні, то чи хотіли б?
9. Яке повір'я про чарівний цвіт папороті існує у всіх слов'янських народів?
10. За народними віруваннями, Купальської ночі активізує свої дії вся нечиста сила. Що Ви про це знаєте?
11. Якими оберегами від негативного впливу нечистої сили користувалися слов'яни Купальської ночі?
12. Що Ви знаєте про силу Іванових трав?
13. Якого ритуалу дотримувалися жінки та дівчата, збираючи цілющі трави у Купальську ніч до сходу сонця?

Література

1. Акафист Пресвятой Богородице ради чудотворной Ея иконы „Целительница“. — Чебоксары, 1995.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К., 1991.
3. Вудвуд Л.Ф. Відкривай духовні острови. — Донецьк, 1998.
4. Как защититься от чародейства. — М., 1995.
5. Молитвослов с приложением: молитвы ко Господу нашему Иисусу Христу, Его Пречистой Матери и святым, имеющим от него благодать исцеления и помощи в различных нуждах и немощах. — М., 1994.
6. Пояснення найважливіших церковних свят. — 1990.
7. Православный календарь на 2004 год. — Санкт-Петербург, 2003.
8. Скуратівський В. Святвечір. Нариси-дослідження у двох книгах. — К., 1994.
9. Українські народні звичаї в сучасному побуті. — Львів, 1990.
10. Український православний молитовник. — К., 1992.
11. Християнські пѣснопѣнія Пресвѣтѣй Царицѣ Небеснѣй Приснодѣвѣ Маріи Богородицѣ. — М., 1990.

Х. Світоглядні уявлення українців

§ 47. Астрономічні уявлення українців

Природна допитливість українців постійно спонукала задумуватися над тим, що діється не тільки на землі, а й на небі: чому сходить і заходить Сонце, чому Місяць буває зростаючим, буває повним, а потім навпаки, розміри його поступово зменшуються, чому одні зорі горять яскравіше, ніж інші, чому окремі зорі, а то й цілі сузір'я в різні пори року змінюють своє положення на небі тощо. Будучи тісно пов'язаними з природою, постійно милуючись зоряним небом і спостерігаючи за небесними світилами, наші предки розрізняли більшість сузір'їв і дали їм свої назви. Так, міцно закріпилися в Україні назви Великий Віз (Велика Ведмедиця), Малий Віз (Мала Ведмедиця), Волосожар (Плеяди), Вечірня (Вранішня) Зоря (Венера), Чумацький Шлях та інші.

За рухом Сонця і Місяця, за їхнім розташуванням на небі наші предки навчилися визначати дні літнього і зимового сонцестояння, пори року та час доби. Не маючи годинників, селяни могли точно визначати час, орієнтуючись на Сонце і на свою тінь від нього. Вночі ж орієнтиром були зорі, особливо Великий Віз та Волосожар. Добу умовно ділили на проміжки, кожен з яких мав свою назву: північ, за північ, досвіток, ранок, схід сонця, полудень, вечір, близько півночі.

Знову ж таки Сонце, Місяць та зорі допомагали людям орієнтуватися на місцевості, причому природні явища сходу та заходу Сонця знайшли відображення в назвах сторін світу — схід, захід. Якщо опівдні стати обличчям у той бік, де буде найменша тінь від Сонця, то це й буде південь, а протилежний їй — північ. Спостережливим нашим предкам навколишня природа теж допомагала зорієнтуватися у просторі. Вони помічали, що бабки вранці сидять крильцями на схід, у полудень — на південь, а ввечері — на захід.

Подив і захоплення викликають уміння запорозьких козаків орієнтуватися у безмежному морському просторі, коли вони, перепливши Чорне море, точно підпливали до Царграда, Синопа чи інших турецьких міст. Не менше здивування викликають і вміння чумаків, які їздили в Крим по сіль, у південних степах вночі точно визначати дорогу, орієнтуючись лише на Чумацький шлях.

Коли ще не було винайдено годинника, нашим предкам не становило великих труднощів точно визначати час доби. Для цього треба було лише уважніше придивитися до навколишньої природи, зокрема до тих рослин, які періодично розкриваються і закриваються протягом доби. Усі циклічні процеси, які існують у тварин і рослин, вироблялися протягом життя незчисленних поколінь їхніх предків і закріпилися у спадковому коді кожного виду. Це вже пізніше вчені прийшли до висновку, що навколишній світ підпорядкований добовим ритмам.

Зі сходом сонця (4–5 година ранку) прокидаються жовтенькі квіточки-зірочки козлобородника, розкриває блакитні очі дикий цикорій, струшують сон квіти шипшини. Десь о п'ятій-шостій годині ранку заяскравіють у траві білі квіточки в'юнка польового і жовті голівки кульбабки. О восьмій ранку, ніби від помаху чарівної палички, спливають на поверхню водоймищ і розкриваються незаймано-ніжні квіти білої лілеї. Переважна більшість рослин, які першими відкривають очі на світ Божий, першими ж і „готуються до сну“. Після полудня закриваються квіти дикого цикорію, козлобородника, біла лілея о п'ятій годині вечора складає свої пелюстки, на заході Сонця закриваються квіти шипшини.

Чого тільки не побачиш у природі. Така собі звичайна трава конюшина, а придивіться, як вона о десятій годині вечора готується „до сну“ або ж до негоди. Листя конюшини складається із трьох дрібненьких листочків, два бокових із них перед сном складаються „долоньками“ над квіткою, а третій листочок щільно накриває їх зверху, захищаючи квіти від холодної роси чи дощу. Яка зворушлива турбота, не правда?

Отже, рівень астрономічних знань українського народу здавна був досить-таки високим. Він ґрунтувався на багатовікових спостереженнях над небесними світилами, над навколишньою природою, і, постійно накопичуючись і вдосконалюючись, передаючись від покоління до покоління, сформував стабільні астрономічні уявлення.

Запитання і завдання на закріплення:

1. На чому ґрунтувалися астрономічні знання давніх українців?
2. Як наші предки визначали час доби (вдень і вночі), коли ще не було годинників?
3. За якими природними ознаками наші предки могли точно визначити сторону світу (наприклад, у морі, степу)?

4. Які рослини допомагали нашим предкам точно визначати час доби?
5. Чи вважаєте Ви себе спостережливою людиною?

§ 48. Народна метеорологія

Кожен народ за багато століть свого існування виробив власні знання й уявлення про природні та біологічні фактори, які пройшли й витримали перевірку віковою практикою. Уважне і вдумливе спостереження за природними явищами, змінами погоди спричинило виникнення різних прикмет і передбачень. Спостереження за рослинами і тваринами, рибами, птахами і комахами перед зміною погоди або перед природними катаклізмами наштовхнули наших предків на думку про якийсь невидимий зв'язок, який існує між ними, що незрозумілим чином впливає на їхню поведінку. Так, наприклад, серед природних „барометрів“ особливо чутливими до змін погоди є ворони. Люди помітили: якщо ворони розкаркалися — треба чекати морозу, влаштували в небі хоровод — випаде сніг, сідають на землю — до відлиги, вмощуються на нижніх гілках дерев — на сильний вітер. Якщо сіра ворона на заході сонця самотньо сидить на верхівці найвищого дерева — чекайте лютого морозу.

Горобці й голуби у містах і в селах настільки близько живуть біля людей, що спостерігати за їхньою поведінкою не становить ніяких труднощів. Якщо горобці дружно цвірінькають — це на відлигу, якщо ж сидять настовбурчившись або ж купаються у пилюці — незабаром збереться на дощ. Голуби на потепління голосно воркують, а журавлі починають танцювати. Якщо журавлі летять швидко і низько над землею — буде негода.

Кожного ранку, вирушаючи з дому, ми прислухаємось до прогнозу погоди, зробленого синоптиками. Часто він виправдовується, але часто буває, як у тому прогнозі, що його зробив хтось дуже дотепний: „Протягом дня все можливо“. А от народні метеорологічні прикмети, вироблені багатовіковою практикою, ніколи не підводять, треба лише уважніше придивитися до навколишнього світу.

Є багато передбачень погоди, пов'язаних із зовнішнім виглядом Сонця, Місяця, хмар або внаслідок спостережень за фізичними явищами в атмосфері. Так, люди помітили, що Місяць буває яскравим до ясної погоди, а блідне, вкривається легким туманом до снігу;

червоно на заході сонця — на вітер; туман стелиться по воді — на ясну погоду, піднімається вгору — на негоду; слід чекати морозу, якщо дим з комина в'ється стовпом, ранкова зоря дуже яскрава, зірки в небі блискучі і виразно простежуються Чумацький шлях.

Населення України до кінця XVIII століття на 90% було сільським, тому не випадково, що існує величезна кількість передбачень погоди, пов'язаних з поведінкою домашніх тварин та птиці, які дуже чутливі до змін в атмосфері. Одомашнена кішка, яка більшу частину дня проводить на очах у господарів, своєю поведінкою чітко визначає, якою буде незабаром погода. Якщо вона згорнулася в клубочок і лапками прикрила носик — на холодну погоду, шкрябає стовбур дерева — на вітер, якщо вивертається черевцем догори і витягує лапки — буде потепління. Перед зміною погоди поведінка собаки теж відрізняється від звичайної. Якщо собака качається по снігу — скоро почнеться завірюха, лягає на сніг — на відлигу, сідає на задні лапи і ніби „повзе“ — будуть опади. Корови на негоду ревуть і втрачають спокій, якщо ж спокійно повертаються з паші додому — наступного дня буде хороша погода. Якщо кури рано сідають на сідала, свійські свині рилом зсувають барліг і ховаються в ньому, а гуси ховають дзьоби під крило — треба чекати великого морозу.

Розвиненим промыслом на Русі було бортництво (бджільництво). І, звичайно, наші предки не могли не звернути увагу на своєрідну поведінку бджіл перед змінами погоди. Вони помітили, що перед сильною спекою бджоли сидять на стінках вуликів. Навіть якщо надворі хмариться, а бджоли літають і не ховаються у вулики — дощу не буде. Передчуваючи холодну зиму, вони щільно заліплюють прополісом вічка у вуликах і, навпаки, залишають льоток майже відкритим перед теплою зимою.

Точно передбачати погоду селяни могли спостерігаючи й за іншими комахами, яких була сила-силенна в первозданній природі. Вечорами повітря наповнюється тисячами голосів, серед яких голосне сюрчання коників передвіщає теплу сонячну днину. Надокучливі комарі та мошки на ясну погоду в'ються стовпом і менше кусають. На дощову ж погоду, навпаки, стають нестерпно набридливими.

Своєрідними природними „барометрами“ можна назвати павуків та мурашок. Якщо павук „тче“ нову павутину, а мурашки дуже активні — бути гарній погоді. Якщо ж мурашки ховаються в мурашники і закривають входи — буде дощ, але якщо „двері“ в мурашнику від-

криті, то хоч і хмариться, і здається, що ось-ось упадуть перші дощові краплі, — дощу не буде.

Жителі лісової та лісостепової території України передбачають погоду за поведінкою лісових мешканців. Якщо білка мостить своє гніздо високо на дереві — значить буде тепла зима, низько — сувора, якщо ж декілька білок заберуться в одне гніздо — чекайте великого морозу. Спостереження за зайцями показало, що зима буде дуже холодною, якщо вже ранньої осені вони нагуляли жиру. Якщо ж змінили своє сіре хутро на біле — незабаром випаде сніг. Ліс перед зміною погоди поводить себе якось незвично, тривожно. На бурю сосна дзвенить, а дуб стогне. Вітру немає, а ліс шумить — буде дощ. Якщо щедро вродили горіхи на ліщині, рясно червоніє горобина — буде сніжна сувора зима.

Декілька років назад на території Дніпропетровщини спостерігалося незвичне явище: восени полчища польових мишей окупували населені пункти. Такої кількості мишей не бачили навіть старожили. Яка ж причина? Що примусило полівок шукати притулку в селах? Причина прозаїчна: просто вони передчувають сувору голодну зиму з великими снігами, лютими морозами, а весною ще одне лихо — велику повінь. Ото ж і переселяються до людських осель, де їм буде тепло, сухо й не голодно.

Всі ми дуже любимо квіти, любимо вдихати їх аромат, милуватися їхньою красою, ніжністю, вишуканістю. Придивіться уважніше, і вони теж підкажуть вам, яким буде день, — теплим, сонячним, чи дощовим, похмурым. Ось перед нами перші весняні квіти — проліски! Якщо вони весело дивляться на світ блакитними очима — буде хороша погода, але якщо їхні квіти закриваються й никнуть — треба чекати негоди. Якщо кручені павичі складаються вузликом, закрилися грамофончики портулаку, згортає свої квіточки віночком у парасольку польова берізка, можна не сумніватися — неодмінно піде дощ. Навіть така поширена, усім знайома городня рослина як картопля, коли цвіте, може бути прекрасним барометром: перед дощем її скромні квіти никнуть, нахилиють голівки, ніби в'януть.

Спостереження за поведінкою живих істот біля води, у воді і над водою теж сприяло виробленню певних прикмет і передбачень. Так, якщо жаби стиха кумкають і вилазять на берег, риба ловить над водою мошок, а карасі випливають на поверхню водойми, то це вірна ознака того, що буде дощ.

Людський організм теж по-своєму реагує на зміну погоди. У людей, які страждають на ревматизм, перед зміною погоди ломить руки, ноги, ниють суглоби, а люди з нервовими розладами стають агресивнішими. Зміни погоди негативно впливають на самопочуття людей, які страждають на серцеві хвороби. У них різко піднімається тиск, з'являється аритмія, болі в серці та ін. Навіть у здорових людей зміна погоди іноді порушує розмірений ритм роботи організму: духота перед дощем зумовлює загальну слабкість, млявість, сонливість.

Своєю поведінкою живі істоти передбачають не лише звичайні зміни погоди, а й серйозні природні катаклізми: землетруси, урагани, шторми та ін. Так, медузи перед штормом відпливають від берега далеко в море. Виявляється, вони здатні сприймати інфразвуки з частотою 8–10 герц, які з'являються у воді, як правило, на 10–15 годин раніше шторму. Деякі види риб можуть прогнозувати землетруси. Так, наприклад, у 1932 році напередодні сильного землетрусу на північному сході острова Хонсю величезні косяки японського вугра, який звичайно тримається на глибині не менше 500 метрів, несподівано з'явилися біля морського берега. Перед землетрусами, затемненням сонця поведінка тварин, птахів різко змінюється. Вони стають стривоженими, метушаться, кричать, намагаються покинути свої житла.

Деякі з народних прикмет мають цілком переконливе наукове пояснення. Так, ми знаємо, що перед дощем ластівки літають низько над землею. Чому? Справа в тому, що перед дощем повітря у верхніх шарах стає вологішим, від чого крильця комах (мошок, комарів, мух) зволожуються, стають важчими і комахи опускаються нижче, де й стають легкою поживою.

За християнським календарем у певні дні вшановують якогось святого чи святу. За цими ж днями колись передбачали погоду. Так, 1 серпня — Мокрини. За цим днем прогнозували, якою буде осінь. Дош іде зранку — початок осені буде дощовий, дош іде опівдні — середина осені буде дощова, а якщо дош піде надвечір — дощовим буде і кінець осені. Якщо на Мокрини весь день видається дощовим, то наступного року добре вродять жита, літо ж буде дощовим і прохолодним.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що лежить в основі різних прикмет і передбачень погоди, які робили наші предки і які ми робимо зараз?

2. Чи існує зв'язок між поведінкою тварин, птахів та рослин і змінами погоди? Які Ваші власні спостереження з цього приводу?
3. Які передбачення погоди, пов'язані із зовнішнім виглядом небесних світил, Ви знаєте?
4. Чи можна назвати мурашок „природними барометрами“? Доведіть на прикладах.
5. Які цікаві власні метеорологічні спостереження Ви можете назвати?
6. Чи може людський організм передбачати зміну погоди?

§ 49. Народна медицина

Оскільки медицина як наука виникла досить пізно (у XVIII ст.), а люди хворіли завжди, то, звичайно, кожен народ, у тому числі й український, виробив власні знання про ті чи інші хвороби і засоби їх лікування. В основі цих знань лежать спостереження і напрацьовані багатьма поколіннями практичні навички цілительства. Так, ще в незбагнено далеко від нас часи люди помітили, що тварини, яких аж ніяк не назвеш травоядними, час від часу користуються послугами „зеленої аптеки“. Відомо, що кішки й собаки в разі захворювання (а може й для профілактики, хто знає) їдять траву — переважно листя злаків, цілющі властивості яких до цих пір ще не вивчені. Про надзвичайні тонізувальні властивості зерен кавового дерева люди теж дізналися, спостерігаючи за тваринами. Існує легенда, за якою пастух помітив, що кози, об'їдаючи гілочки з плодами цього дерева, починають поводити себе незвично: вони стають прудкими, веселими, грайливими, причому такий веселий настрій у них зберігається дуже довго. Будучи людиною допитливою, він теж пожував кавових плодів і був дуже здивований: куди й поділася втома, сонливість, звідкись узялися сили і прекрасний настрій. Нині результати відкриття простого пастуха відомі всьому світу.

Відомості про використання цілющих властивостей рослин у давнину можна визначити, вивчаючи дані археології та етнографії. Фактично не було на Землі племені, навіть із найпримітивнішою суспільною організацією, яке б не мало у своєму розпорядженні цілого арсеналу лікарських рослин, причому знання про цілющі властивості були зосереджені „в руках“ однієї людини або родини, і ці знання передавались у спадок. Звичайно, про лікування у нашому розумінні

XI. Господарська діяльність українців

§ 51. Землеробство, тваринництво

Географічне положення, клімат України, родючі ґрунти сприяли тому, що з незапам'ятних часів давні наші предки займалися орним землеробством, яке було основною галуззю господарювання і на тисячоліття визначило побут, світогляд нашого народу, його матеріальні й духовні цінності. Початки землеробства сягають VI–V тисячоліть до н.е. Писемні свідчення про те, що Скіфія торгувала хлібом з іншими країнами, знаходимо в записах Геродота: „...живуть скіф-оратаї, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж”¹⁸⁴. На території сучасної України існували різні системи землеробства, найдавнішою серед яких була вогнево-вирубна. На обраній для посіву ділянці взимку вирубували кущі й дерева, які спалювали весною, і без оранки сіяли спочатку льон та просо, а вже в наступні роки — зернові культури. Перелогова система землеробства полягала в тому, що після декількох років користування ділянку на рік-два залишали на відпочинок, тобто на „переліг”. Але найбільшого поширення на території Київської Русі набула трипільна система господарювання, за якої вся земля ділилася на три частини, одну з яких відводили під озимі культури, другу — під ярі, а третю залишали вільною (на перепочинок). Сіяли жито, пшеницю, льон, горох, боби, ячмінь, гречку, просо, пізніше соняшник; із овочевих культур — капусту, буряк, моркву, огірки, мак, хміль, цибулю, часник, а з XVIII ст. — картоплю та помідори. Сівба польових культур була справою винятково чоловічою. Вона вимагала певної майстерності. Далеко не всі господарі вміли розкидати насіння на ріллі рівномірно й з потрібною густотою, і тому добрі сіячі користувалися великою пошаною... Звичайно, велику роль у створенні аграрної культури України відіграли сприятливі для землеробства природні умови: ландшафт, сприятливий клімат та високоякісні родючі ґрунти, які становили 90 % від усієї території.

Найдавнішим знаряддям землеробства було рало, яке з'явилося за епохи бронзи, пізніше з'явилася соха, але вона мало прижилася в Україні. Основним орним знаряддям українців був дерев'яний плуг із залізним лемешем і череслом. Як відомо, він побутував ще в давній

Русі, про що є згадка в „Повісті врем'яних літ” за 981 р. Знахідки його залізної частини — чересла — на Русі відомі нам з VII–IX ст.¹⁸⁵ До наших часів дійшла легенда про золотий плуг скіфів, який бог скинув на землю, щоб полегшити їхню працю.

Сільськогосподарські знаряддя праці серп і коса з'явилися у різні періоди. Відомості про серп сягають ще часів трипільської культури (IV–I тисячоліття до н.е.). Найбільшу кількість серпів скіфських часів знайдено при археологічних розкопках городищ у середньому і нижньому Подніпров'ї. Коса як знаряддя праці з'явилася набагато пізніше і довгий час не набувала поширення, оскільки вважалося, що від струсу косою зерно осипається, що призводить до втрати дорогоцінного врожаю, тому її широко використовували лише на сінокосах.

За звичаєм, який зберігся з незапам'ятних часів, предки українців ретельно вибирали місце для поселень. Селилися завжди біля водоймищ, на захищених від вітру ділянках, де немає сильних повітряних протягів. На ранньому етапі розвитку людства житлом слугували печери, що мали природне походження, згодом — будували землянки, напівземлянки, а пізніше вже будинки із дерева, очерету, глини, соломи, каменю. Високі естетичні смаки нашого народу можна простежити і в оформленні своїх поселень. Вони обсаджували обійстя вербами, а біля хат висаджували вишні, яблуні, груші, сливи, малину, агрус й обов'язково — квіти. З Південної Азії прийшла до нас мальва — висока рослина з ніжними квітами з великим спектром відтінків: від білого до багряного. Саме ця латинська назва квітки існує й зараз у багатьох країнах Малої Азії та на Балканах. У нас її ще називають рожею, що запозичено з німецької мови. Мальви завжди були окрасою обійстя і не було двору, де б не вигравали всіма барвами ці дорогі серцю українців квіти.

Хата моя, біла хата,
Рідна моя сторона,
Пахне любисток і м'ята,
Мальви цвітуть край вікна.
(Д. Луценко)

Як і мальви, улюбленими квітами українців були і є чорнобривці. Не випадково ці квіти з такою любов'ю оспівані в багатьох українських піснях, де виступають символом отчого дому:

¹⁸⁴ Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена. Переклад А.О. Білещького. К., 1993. — С.575.

¹⁸⁵ В.Ф. Горленко та ін. Народна землеробська техніка українців.— К., 1971.

Як на ті чорнобривці погляну,
 Бачу матір стареньку,
 Бачу руки твої, моя мамо,
 Твою ласку я чую, рідненька.
 (М. Сингаївський)

Поселення просто потопали в зелені, і не випадково, що в багатьох піснях оспівані вишневі садки, верби над водою, спів солов'я — мила серцю українця природа. Відомо, що з давніх часів селяни займалися щепленням дерев і такі високоврожайні сорти яблук, як антонівка, пепенка — це результати експериментів наших предків на ниві садівництва. До речі, в Київській Русі не лише в селах, але і в містах біля кожного будинку висаджували садок, а з запровадженням монастирів на монастирських територіях монахи вирощували великі сади та виноградники, урожай яких був добрим додатком до скромного монашеського столу, надлишки ж урожаю продавали міським жителям. Описуючи свою подорож по Україні XVIII століття (1774 рік), німець Гільденштедт зазначає: „Дерева можна знайти біля кожного будинку в Києві, ... на Подолі є державна шовковична плантація з 500 великими чорними шовковицями. Є також і виноградники“¹⁸⁶. Коли з'явилися на слов'янських територіях яблуні, груші, сливи, вишні зараз важко визначити. За твердженням Г. Лозко, уже в II ст. н.е. було відомо кілька десятків сортів груш, а сливи культивувалися вже у IV–VI ст. до н.е.¹⁸⁷

Українське господарство традиційно було натуральним, оскільки кожна селянська сім'я протягом року повністю забезпечувала себе рослинними й тваринними продуктами харчування, залишки якого становили предмет обміну, пізніше — продажу. Предмети побуту, реманент теж виготовлялися в домашніх умовах.

Відомості про розвиток скотарства на території сучасної України сягають IV–VI тисячоліть до н.е. Пізніше, у II тисячолітті до н.е., коли частково занепадає хліборобство, на арену виходить кочівництво. Наші предки розводили великі отари овець, табуни коней, череди корів, які потребували багато кормів, що змушувало населення постійно кочувати в пошуках кращих пасовищ. Скіфські ж племена (I тисячоліття до н.е.) займалися і хліборобством, і скотарством. За

Геродотом, країну населяють скіфи-скотарі і скіфи-орачі¹⁸⁸. За античних часів роль хліборобства знову ж таки підвищується, й Україна великими партіями постачає хліб до багатьох південних країн, а найбільше — у Грецію.

З найдавніших часів в Україні розвиненим було свинарство. Хоч розведення свиней було традиційною справою, м'ясо лише на свята було на столі у простих людей. Зате жоден княжий бенкет на Русі не обходився без засмаженого повністю поросяти. Ще з часів язичництва дійшов до нас звичай різати поросю на свято Коляди, тобто можна сказати, що свиня — це ритуальна тварина, бо без ковбас, окістів, ковбиків, сала жодна українська родина не святкує Різдвяних свят. Про любов українців до сала існує значна кількість анекдотів і, мабуть, в якійсь мірі не безпідставних.

Чи не найулюбленішим заняттям наших предків було розведення коней. Братом, другом називають українці коня. Скільки пісень про нього складено, скільки пам'ятників поставлено, бо такого помічника у господарстві, такого безвідмовного трудівника, такого вірного друга, що виручав у біді, неодноразово рятував життя козакові, годі й шукати. У давніх українців кінь вважався священною твариною, яку поважали і якій поклонялися. За твердженням відомого американського археолога Вальтера Суллівана, „коні вперше були приручені в степах України за 4350 років до народження Христа“. Існує старовинна легенда про виникнення коней, в якій розповідається, що за відмову виконувати каторжні роботи на території чужого племені (звозити землю влітку на саях для оборони земляних валів, які насилали проти диких кочових племен) бог війни Тур перетворив розумний, але непокірний рід Панів у коней і запряг у сани¹⁸⁹.

Кінь — розумна, „чиста“ тварина. Він ніколи не питиме брудну або застоюну воду, а тим більше отруєну, тому саме за допомогою коней козаки у південних степах перевіряли придатність води до пиття у невеличких копанках, бо ординці мали звичай труїти в них воду.

Коні — надзвичайно чутливі тварини. Вони можуть передчувати нещастя, що виражається у незвичайній поведінці: кінь упирається, не хоче виходити із стайні, постійно спотикається — чекай неприємностей. Коні можуть сумувати і навіть плакати, передчуваючи свою

¹⁸⁸ Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена. Переклад А.О. Білецького. — К., 1993. — С. 576.

¹⁸⁹ Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993. — С. 50–51.

¹⁸⁶ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 178.

¹⁸⁷ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 255.

смерть. Тоді голова коня опущена, а сльози великими краплями течуть з його очей.

Високий статус коней підтверджує і той факт, що в них був божественний покровитель — святий Юрій, якого шанувували шостого травня. У цей день селяни виконували цілий ряд обрядодій, які оберегали коней від вовків, від хвороб і забезпечували силу, міць і витривалість. Запорозькі козаки навіть не уявляли собі життя без коней. І дійсно, який же козак без коня? На Січі існували спеціальні кінні заводи, де розводили й утримували коней. Козацькі коні користувалися високим попитом у багатьох європейських країнах, хоч ціна на них була дуже високою. Самі ж коні (за Д. Яворницьким) були невеликі на зріст, але дуже міцні...¹⁹⁰ Крім того, що запорожці самі розводили коней, вони постійно поповнювали свої табуни за рахунок коней, відбитих у ворогів — татар і поляків. Як зазначає Г. Лозко, „кожен козак мав десять чи двадцять коней, а деякі утримували цілі табуни — по 700 і більше голів“¹⁹¹. Бойовий кінь був предметом особливої уваги і гордості, тому не випадково, що існували певні ритуальні обряди, які передували виступам у похід на ворога, а сам кінь і предмети спорядження кіннотника — стремено та сідло — широко оспівані в народній пісенній творчості.

Вівчарство як галузь тваринництва має також глибокі давні корені й користується в народі популярністю. Українці розводять різні породи овець, але найбільше — тонкорунну породу.

Велика рогата худоба була одомашнена дуже давно. Сучасні корови значно відрізняються від своїх предків розмірами і надоями. Дві тисячі років тому корови були високими і їх доїли стоячи, а молока вони давали так мало, що його ледве вистачало, щоб годувати потомство. Корова — не менше, ніж кінь, шанована в господарстві тварина. Наша „годувальниця“, — так з любов'ю говорять про неї господарі. І дійсно, не одну сім'ю врятувала вона від смерті у голодні роки, а у воєнні роки, крім того, була ще й основною тягловою силою, яку використовували при оранці та сівбі.

Корова найбільш незахищена від „поганого ока“ тварина, яку легко можна зурочити. Існує багато застережень і оберегів, яких, як і колись, сьогодні дотримуються господарі. Продати корову годилося лише з мотузкою, яку брали через полу, „щоб молоко прибувало“.

Сусіди, у подяку корові за молоко, клали в посудину підсолений окрайчик хліба, „щоб посудина завжди була повною“.

Щоб уберегти корову від відьом чи „поганого ока“, господарі збризкують і корову, і хлів свяченою водою або обкурюють свяченим зіллям, обсипають маком, читають замовляння тощо.

Крім великої рогатої худоби, коней та овець, в Україні успішно розводять **кролів** та **кіз**. У давні часи коза вважалася тотемною чистою твариною. Вона ніколи не питиме тієї води, яку вже хтось пив, — чи людина, чи якась тварина. Молоко кози, порівняно з коров'ячим, жирніше й калорійніше, а догляд за нею набагато легший, ніж за коровою, тому кіз частіше тримають люди літнього віку. Високо цінуються в народі в'язані з козячого пуху хустки, шарфи, светри та інші побутові речі.

Провідною галуззю тваринництва здавна вважалося **птахівництво**. Майже кожна селянська родина розводить домашню птицю: курей, качок, гусей чи індиків, м'ясо, яйця яких смачні та поживні і становлять значний додатак до родинного столу.

Численні археологічні знахідки знарядь **рибальства** на всій території України свідчать про те, наскільки було розвинене це заняття з найдавніших часів. Українці займалися рибальством усюди, де існували ріки, озера чи інші водойми, в яких водилася риба. А риби водилося в річках і озерах сила-силенна: щуки, соми, лини, окуні, лящі, карасі, для ловіння яких власноручно виготовляли ятері, хватки, сіті, волоки, павуки, верші, неводи, а з XIX ст. рибу стали ловити вудками. Користувалися слов'яни й гарпунами, багатозубими острогами, але часто ловили рибу й руками. Вода в річках та озерах була чистою й прозорою, риба великою, тому треба було бути лише вправним і метким, щоб вихопити руками її з води і викинути на берег. Більшу частину спійманої риби споживали свіжою, іншу ж — солили, в'ялили. Для населення, яке проживало на узбережжях Чорного та Азовського морів, у лиманах, куди впадають Дніпро, Буг, у гирлі Дунаю, рибні промисли були чи не єдиним джерелом існування. Звідси свіжими, солоними, в'яленими та копченими оселедці, кефаль, бички, скумбрію, сазани, осетри, білугу, севрюгу та іншу рибу розвозили по всій Україні, де вона користувалася великим попитом. Із осетра, білуги та севрюги заготовляли багато ікри, яка, як і риба, йшла як для власного споживання, так і на продаж. На лиманах від Скадовська до гирла Дунаю здавна застосовувався цікавий спосіб ловіння кефалі. З

¹⁹⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990–1992. Т. 1–3.

¹⁹¹ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 264.

очерету плели мати (доріжки) завдовжки 15–20 м і завширшки до 3 м, які по краях загинали догори. На ніч мати розстеляли на воді, а ранком забирали кефаль. Річ у тому, що кефаль боїться тіні і завжди намагається перескочити її; тому, підійшовши до тіні, утвореної матами, вона її перескакує й падає на мати¹⁹².

Полювання, яке у давні часи було життєвою потребою, у наш час перетворилося у звичайну розвагу, та й то регламентовану встановленими мисливськими сезонами, що спричинене варварським ставленням до природи, бездумним розорюванням цілинних земель, вирубуванням лісів, огульною хімізацією народного господарства. Це призвело до майже повного винищення великої й малої живності на території України. Україна ж минулого — це істинний рай і для мисливців, і для звірини. Київська Русь, наприклад, дуже вигідно торгувала хутром чорнобурих лисиць, горностаїв, куниць, білок. Полювали русичі на диких турів і диких коней. Дикий тур — сильний великих розмірів бик з великими, довгими, злегка закрученими догори рогами. Був поширений у степовій, лісостеповій і лісовій територіях України, але на сьогодні остаточно винищений, так само, як і дикий кінь — тарпан. Полювали на диких турів, кабанів, зайців, лисиць, диких кіз, оленів, лосів, перепелів, куріпок, дроф, диких качок. Полювали й на великих хижаків: на Поліссі і в Карпатах — на ведмедів та рись, що було завжди пов'язане з великим ризиком, у лісостеповій і степовій зонах — на вовків, які завдавали великої шкоди селянським господарствам. Постійно нападаючи на худобу, а взимку збиваючись у тисячні зграї, вовки становили велику загрозу для всього живого, у тому числі й для людей.

Одним із важливих лісових промислів Київської Русі було **бджільництво (бортництво)**, яке було розвинене у лісовій і лісостеповій зонах. Відповідаючи на питання, коли з'явилися на Землі бджоли, вчені називають просто неймовірну цифру: 50–130 мільйонів років до нашої ери. Цю цифру підтверджують скам'янілі рештки бджіл, знайдені у шарах крейдяного періоду, тобто задовго до появи людей на землі. Немає сумніву в тому, що первісні люди, добре знаючи навколишню природу, будучи невід'ємною часточкою цієї природи, любили мед і знали, яким способом без шкоди для себе забрати його у бджіл.

До XIV століття, часу виготовлення штучних вуликів, мед збирали від диких бджіл, які селилися у дуплах старих дерев, в ущелинах

скель, у лісових хашах. У ті далекі часи існували різні професії, пов'язані з медозбиранням і медоварінням: медоварники, воскобійники, свічкарі, бортники. Бортники на декілька днів вирушали вглиб лісу на пошуки гнізд диких бджіл. Це було не зовсім невинне заняття, оскільки була реальна загроза не тільки зустрітися з хижим звіром, а й заблудитися у лісових хашах. А, крім того, треба було добре знати поведінку диких бджіл, численні укуси яких могли спричинити смерть людини. Той, хто знаходив такий вулик (борт), ставив свою позначку (зарубку) на дереві і ставав його законним власником. Привласнення чужої борті або ж викрадення з неї частини меду каралося законом, що було передбачено у зводі законів того часу „Руській правді“. Литовський статут за крадіжку бджіл передбачав найсуворіше покарання — смертну кару.

Як відомо з численних літописних матеріалів, Київська Русь торгувала медом і воском, причому цей промисел був досить прибутковим. Із переробленого меду виготовляли різні напої, які варили на княжих та боярських дворищах. З нього виготовляли смачне пиво — медовуху. Традиція медоваріння у східних слов'ян зберігалася аж до появи цукру, тобто до XVIII століття.

Крім того, що мед використовувався для харчування, його широко використовували в обрядових діях: на весіллях, хрестинах, у поховальних обрядах. Бджільництво було єдиним на Русі джерелом постачання воску, без якого не обходилась жодна родина, оскільки оселі освітлювали восковими свічами. Без воску не обходилися ні церкви, ні монастирі, причому ці культові заклади закупляли віск для своїх потреб великими партіями. Натуральний мед використовували не лише як високоякісний продукт харчування, але й як прекрасний лікувальний засіб.

Про те, наскільки шанувався мед у ті часи, говорить той факт, що наші прашури давали клятву або ж робили „наставу на мед“, якщо позичали якусь цінну річ або гроші.

Перший рамковий вулик і медогонку сконструював відомий український учений П.І. Прокопович у 1814 році, але, як це часто буває, винахід був надовго забутий на батьківщині. Німці ж широко запровадили його в себе, і лише через багато десятиліть повернувся цей раціональний пристрій в Україну, де вихованці школи Прокоповича почали широко його популяризувати. По-перше, викачаний медогонкою мед чистий, по-друге, ні рамки, ні соти в рамках не руйнуються.

¹⁹² Наулко В.І. і ін. Культура і побут населення України. — К., 1993. — С. 76.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Назвіть основну галузь господарювання українців.
2. Назвіть основні системи землеробства і з'ясуйте, в чому вони полягають.
3. Які найдавніші знаряддя землеробства Ви знаєте?
4. Назвіть зернові й овочеві культури, які здавна вирощували українці.
5. Які фруктові дерева традиційно висаджували українці?
6. Яку худобу здавна розводили українці?
7. Чим Ви поясните, що до коня в українців сформувалося особливе ставлення?
8. Що таке бортництво? Як ставилися на Русі до крадіжок чужих бортів або меду?
9. Які основні знаряддя рибальства здавна використовували українці? А якими доводилося користуватися вам?
10. Що Ви знаєте про мисливство, збиральництво давніх слов'ян?
11. Як Ви розумієте поняття „натуральне господарство“ українців?

§ 52. Народні ремесла та художні промисли

Споконвіку світ народжує талановитих людей, які точно відчують прекрасне і свої почуття і враження намагаються передати у витворах мистецтва у різних його формах. Навіть на ранніх етапах розвитку людство створювало мистецькі вироби, які відображали навколишній світ і часто служили прикрасами, тотемами, оберегами. Найдавніші мистецькі вироби, знайдені на території сучасної України, нараховують 25–15 тисяч років і сягають періоду пізнього палеоліту. Археологічні розкопки давніх стоянок того періоду у Києві (Кирилівська стоянка), у Медині (на Десні)¹⁹³ та в інших місцях свідчать, що вже тоді люди захоплювалися вирізуванням із кісток монументальних фігурок жінок, птахів, тварин.

Із трипільської доби (IV–VI тисячоліття до н.е.) дійшли до нас вироби із розписної кераміки, причому зображення людей і тварин на їхніх орнаментах не поступається сучасному. Скіфська доба характеризується захопленням наших предків скульптурними зображеннями людини, коли із каменю грубо витесувались великі й малі людські фігури, які пізніше у великій кількості були віднайдені у багатьох ку-

точках України. Сьогодні скіфські кам'яні баби зберігаються у багатьох великих і малих музеях України.

За багатотисячолітню історію на території сучасної України проживали різні народи, кожен з яких залишив і передав нащадкам своє мистецтво, яке стало основою, підґрунтям сучасної народної творчості в різних її проявах. Із сивої давнини приходять до нас відомості про **гончарство**, якому приписувалась магічна дія. Саме слово „гончар“ походить від двох слів — „горн“ і „чародій“, тобто той, хто чаклує над глиною і вогнем. Перші гончарні вироби — досить примітивні предмети хатнього вжитку неправильної форми, які вже тоді оті перші гончарі намагалися зробити красивішими, прикрашаючи їх геометричними малюнками. Винайдення гончарного круга зробило революцію в гончарстві і підняло його на високий рівень, тим більше, що в цей же час удосконалились технології підготовки глини для виготовлення керамічних виробів.

З XVIII століття в Україні швидко набув популярності один із різновидів кераміки — майоліка, суть якого полягає в тому, що керамічні вироби, виготовлені з кольорової глини і вже розписані в народному стилі, вкриваються поливою, від чого стають яскравішими й привабливішими. У ті часи, мабуть, не було жодної селянської родини, в якій б не було керамічної миски, полумиска, макітри, глечика, горнятка, кухля, фігурок птахів чи тварин, якими прикрашали приміщення, або ж дитячих іграшок, свистунців, якщо в сім'ї були діти.

Нині керамічні промисли існують в багатьох містах і селах України, що зумовлено великим попитом на керамічні вироби та їх популярністю.

Ковальство вважається одним із найважливіших видів ремесел. Воно має п'ятитисячну історію розвитку і завдячує своєму широкому розвитку наявністю багатих покладів червоного і бурого залізняку та болотних руд на землях сучасної України. Виробляли залізо примітивним способом спочатку одинаки, але у зв'язку з трудомісткістю виплавлення заліза і подальшого його оброблення досить рано утворилися ремісницькі об'єднання.

На території Київської Русі ковальство було у великій пошані. У той час ковалі були осілі й мандрівні. Мандрівні ходили з поселення до поселення, пропонуючи свої послуги, а осілі ковалі мали свою кузню, де й виконували замовлення односельців. Давньоруські ковалі ніколи не сиділи без діла. Постійні війни з кочовими племенами вимагали масового виготовлення мечів, списів, щитів, шоломів,

¹⁹³ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 269.

кольчуг, сокири, наконечників стріл, елементів кінської зброї. За свідченням Б. Рибаківа, у Київській Русі існував своєрідний спосіб гартування зброї: „розпечену викувану шаблю, поставлену вертикально лезом уперед, вручають вершникові, який жене коня якомога швидше. При цьому полум'яна харалужна шабля загартовується в повітряному потоці, причому лезо, охолоджуючись більше, ставало твердішим, а обух зберігав більшу в'язкість, що в цілому давало ідеальні якості шаблі”¹⁹⁴. Крім того, мирне життя вимагало безлічі різноманітних речей господарського призначення, знарядь праці тощо. Ковальська майстерність того періоду була настільки високою, що деякі технології оброблення заліза і виготовлення предметів побуту майже без змін використовуються і в наші дні.

Особливої уваги заслуговує **ювелірне мистецтво** періоду Київської Русі. Нас, людей XXI століття, просто вражає витончена майстерність, досконалість техніки виконання ювелірних прикрас ювелірами цієї епохи з їх примітивними (з нашого погляду) знаряддями праці. Важко повірити, що такі шедеври ювелірного мистецтва могли зробити людські руки, не маючи в арсеналі ні сучасних технологій, ні сучасних пристроїв.

Київські ремісники уже в ті часи володіли складними прийомами оброблення заліза, міді, срібла, сплавів, їхньою монополією було виготовлення досить популярних і на Русі, і далеко за її межами прикрас — хрестів-енкомпіонів. Київські ковалі досягли вершин майстерності у виготовленні прикрас із золота, срібла, перегородчастих емалей та скла. Археологічні розкопки В.В. Хвойки виявили на території Києва чотири скловарних майстерні, що свідчить про широкий розвиток цього ремесла. Тут виготовляли мозаїчну масу, віконне скло, посуд, буси, браслети, сережки та інші прикраси.

Про високий розвиток ювелірного мистецтва свідчать прикраси, віднайдені археологами у 60-х роках минулого століття, які пролежали в землі близько 800 років. На думку Б.А. Рибаківа, техніка зерні і скані, розпису золотом по міді, емалевого пастиляжу русичів була набагато вищою і досконалішою, ніж у золотарів Західної Європи того самого періоду¹⁹⁵. Стародавні медальйони, ланцюжки, діадеми, персні, браслети, гривни просто вражають своєю ажурністю, красою і вишуканістю.

Поширеним було холодне кування і лиття із міді, бронзи та латуні. Техніка лиття із кольорових металів набагато складніша від кування. Виливалися дзвони для церков і монастирів, гармати, різноманітний посуд. Ремісницькі цехи, які утворювалися в містах, працювали переважно з дорогоцінними металами, виготовляючи жіночі прикраси, коштовну зброю, коштовний посуд, а майстри з народу із недорогих металів виготовляли найрізноманітніші ужиткові речі, оздоблювали металом дерев'яні та шкіряні вироби, меблі, надвірні споруди, виготовляли прикраси для будинків тощо. Сільські ковалі виготовляли коси, серпи, плуги, сокири, лопати та інший потрібний у господарстві реманент, зберігаючи свої усталені традиції.

У наш час широко практикуються і стародавні і сучасні способи оброблення металів.

Деревообробні ремесла. Є відомості, що дерево як будівельний матеріал використовувалось уже в I тисячолітті н.е.. З дерева виготовляли кухонний посуд, знаряддя праці, хатні речі. Найпростішою і найдавнішою технікою роботи з деревом вважають випалювання і видовбування, які застосовуються при виготовленні човнів-довбанок, корит, черпаків, великих діжок для збереження зерна, для зоління білизни тощо. З берези, липи виготовляли ложки, ополоники, інші кухонні речі. Пізніше, за часів зародження держави Київської Русі, поширилось **бондарство**, розквіт якого припадає на період середньовіччя. Воно вимагало досконалішої техніки й інструменту. Асортимент виробів був досить широким. Бондарі виготовляли діжки для води, барила для квасу, пива, вина, для соління грибів, овочів, риби, відра, інший місткий посуд, який використовувався у господарстві.

Здавна розвиненим в Україні було стельмаство — виготовлення возів, саней та деталей до них, теслярство — будівництво житла і господарських будівель та столярство.

Різьблення по дереву — один із промислів, популярність якого ніколи не зменшувалася. У наш час майже в кожній області України існують підприємства, які виготовляють декоративні вироби із дерева. Останнім часом техніку плоского різьблення по дереву стали поєднувати з інкрустацією, тобто оздобленням шматочками слонової кістки, бісеру, перламутру, металу й дерева.

Поширеним було плетіння із lika липи, берези кошиків для збирання ягід та грибів, **плетіння із лози** кошиків, хлібничок, стільців,

¹⁹⁴ Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. — М. — Л., 1949. — с. 236 — 237.

¹⁹⁵ Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. — М.—Л., 1949.— С.238.

підставок та інших предметів домашнього вжитку, які користувалися великим попитом у населення, оскільки були легкими, міцними і зручними в користуванні. Виготовлені з дерева предмети посуду, хатні речі українські ремісники завжди прикрашали орнаментом, хрестами, розетками. Для цього використовували художнє різьблення, випилювання, випалювання, фарбування в різні кольори тощо.

Важкими, але прибутковими були вичинка шкіри — кожум'яцтво, оброблення каменю, викурювання смоли, вигання дьогтю, перевезення солі — чумакування тощо.

Оскільки на території сучасної України з найдавніших часів було розвинуте тваринництво, а в лісах водилася величезна кількість різноманітної живності та й кліматичні умови вимагали теплового одягу, одним з найдавніших занять слов'ян були **вичинювання шкіри** і вироблення з неї побутових виробів. У давньоруський період техніка і технологія оброблення шкіри значно зросли, але сам процес вичинювання її не став легшим. Це була дуже важка робота. Кожум'яцтво було під силу лише чоловікам великої фізичної сили, загартованим, витривалим. Не випадково, що фольклорний герой Кожум'яка відзначається такою фізичною силою, яку ніхто не зміг перемогти.

Ріг теж використовувався у господарстві. З нього виготовляли гребені для волосся, ручки ножів, він ішов на оздоблення найрізноманітніших виробів тощо.

За даними археологічних розкопок можна приблизно визначити час виникнення в Україні **гутництва** — виготовлення виробів із скла — понад тисячу років. Ще раніше наші предки скіфи вже вмели виготовляти жіночі прикраси із скла — намисто й сережки, причому не тільки прозорі, а й із кольоровими вкрапленнями, про що свідчать археологічні знахідки із скіфських поховань. Вироби із скла були дуже популярними і за періоду Київської Русі, вони дорого коштували, тому були доступні лише князям, боярам і знаті. В основному це були предмети посуду: чаші, кубки, карафки, а також жіночі прикраси.

Оскільки вироби із скла були досить популярними в народі, це ремесло з часом набуває високого художнього рівня: „...вручну, або використовуючи лише кілька необхідних інструментів, народні майстри виготовляли скляний посуд, відомий в Україні та за її межами: кухлі, чарки, штофи, барильця, діжки, сулії, карафки, баклагі, славнозвісні весільні пляшки — „ведмеді“. З ліпного скла виготовляли

декоративні іграшки — півники, барани, зайці, численні види підсвічників, сільниць, намиста, бісеру¹⁹⁶.

У ближчі до нас часи, зокрема у XIX столітті, „скляним посудом користувалися в основному поміщики, чиновники, купецтво, духовенство, аптекарі. Щодо віконного скла, то воно широко використовувалось як міськими, так і сільськими жителями. Гутники виготовляли столовий, кухонний, аптечний посуд, місткості для зберігання і транспортування харчових продуктів тощо. Такий посуд часто прикрашався гутним декором (скляними джгутами, розетками, медальйонами-печатками, дрібним битим кольоровим склом), а також емалевим розписом“¹⁹⁷.

Працьовитістю, умінням вести домашнє господарство споконвічно відзначалися жінки-українки. Бути господинею в домі дівчинку вчили з раннього дитинства, тому, виходячи заміж, вона вмела робити всю жіночу роботу: готувати їсти, прясти, шити, вишивати, доглядати дітей, прикрашати оселю тощо.

Ще з часів трипільської культури (III тисячоліття до н.е.) на території сучасної України широко практикувалося оброблення вовни, волокон льону та конопель, які забезпечували потреби кожної родини в полотні і сукні. Вовну з овець стригли весною, її знежирювали, добре мили, сушили і вичісували. М'яку вовну пряли, а грубіша йшла на виготовлення грубих тканин та повсті. Найдавніші літературні пам'ятки XI століття подають короткі відомості про вовну та вовняні тканини. „Отъ вльны сы а не отъ льну“, — читаємо в „Ізборнику“ Святослава¹⁹⁸.

Завезені із чужих країн шовк (паволока), золота парча, оксамит користувалися попитом у заможного українського населення, яке шило з них чоловічий і жіночий одяг. Найбільшими торговельними центрами, де продавалися великі партії цих тканин та одягу, були Київ і Переяслав. Крім того, тут йшла жвава торгівля найрізноманітнішими хутрами, ювелірними прикрасами із золота, срібла з коштовним камінням і без нього.

Попит на дорогі тканини та хутра в Україні різко знизився після зруйнування Запорозької Січі і закріпачення українського селянства,

¹⁹⁶ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства.— К., 1995.— С.71.

¹⁹⁷ Наулко В.І. і ін. Культура і побут населення України.— К., 1993.— С.88.

¹⁹⁸ Воропай О. Звичаї нашого народу.— К., 1993.— С.482.

якому вже було не до розкошів. Знову, як і до середини XVI століття, на перший план виходять тканини із льону, конопель та вовни, виготовлені руками жіноцтва у домашніх умовах. За якістю ниток домо-ткане лляне полотно було трьох видів: груба рядовина, середня „десятка“ і найтонше — дванадцятка, яке йшло на виготовлення жіночого одягу, рушників та скатерок.

Льон і коноплі теж проходили спеціальне оброблення, до речі, більш складне і трудомісткіше. Їх спочатку два тижні вимочували у воді, потім висушували, били і тіпали — відділяли волокна. Пряли нитки на веретені і прядці. Згодом пряжу парили, прали, відбілювали на гарячому сонці, іноді фарбували. Для фарбування користувалися найрізноманітнішими місцевими рослинними і тваринними барвниками. Кожна господиня знала, де їх взяти, як виготовити і як застосувати. Так, із комахи-червиця, що вилуплюється у червні і називається кошеніль, ще у X столітті на Русі почали виробляти високоякісну червону фарбу, яка мала соковитий колір, не вигорала на сонці, не линяла у воді, внаслідок чого попит на неї і у власній державі, і за кордоном був величезним. Київська Русь мала велику вигоду з торгівлі фарбою, тому рецепт її виготовлення тримався у глибокій таємниці. Застосування цього барвника було дуже широким: фарбували знамена, ткацькі вироби, вовну. Крім того, для фарбування лляних тканин у червоний колір українці використовували сік із плодів терну, виварених у лужному розчині. Із плодів і коренів терну виготовляли також фарби, які користувалися великою популярністю у живописі.

Для виготовлення барвників у домашніх умовах слов'яни використовували витяжки із кори й листя берези, заготовлених на початку літа. Протрава квасцями дозволяла фарбувати лляні та вовняні тканини у найрізноманітніші відтінки жовто-зеленого кольору, темно-синій колір одержували, якщо для протрави додавали залізного купоросу. Стійкою й соковитою була фарба, виготовлена із кореня чистотілу, якою наші предки фарбували лляні і вовняні тканини у жовтий колір. Бузинове листя і спілі ягоди теж були прекрасною сировиною для виготовлення барвників. Із листя цієї поширеної в Україні рослини українці здавна виготовляли гарну зелену фарбу, а з ягід — червону. Червону фарбу отримували також із відвару листя та кори глоду, синю — із споришу, буру — із кореня шипшини, зелену — із квасцю, коричневу — із вільхи та ін. Змішуючи барвники, гос-

подині отримували велику гаму відтінків. Так, змішуючи синю й червону фарби отримували фіолетовий, бузковий чи малиновий кольори, змішані червоний і жовтий кольори давали жовтогарячий тощо. Закріплювали кольори квасцями, настояним огірковим чи капустиним розсолем, настояною сироваткою та сіллю.

З найдавніших часів у домашніх умовах ткали полотно на верстах, застосовуючи різні техніки ткання. Займалися ткацтвом жінки та дівчата. Виткане полотно йшло на виготовлення одягу, хатнього інтер'єру тощо.

Голка і нитки, мабуть, не одне тисячоліття супроводжували жінку в її нелегкому житті. Із витканого полотна жінки шили одяг, який прикрашали вишивками. Любов до вишивання у нашого жіноцтва існує з незапам'ятних часів. Уміння вишивати на шкірі, на тканині передавалося від покоління до покоління. Перша вишивальна школа, де вчили дівчат гаптувати золотом і сріблом, була відкрита у Києві ще в XI столітті, а організувала цю школу сестра Володимира Мономаха княжна Ганка. Гаптували шовком, заполоччю, гарусом, золотими і срібними нитками, використовували бісер, корали, монети, смужки сап'яну, намистинки тощо. Сьогодні в Україні налічується близько ста видів і прийомів вишивання, але найпоширеніші з них — хрестик і гладь.

Вишивка увібрала в себе всенародний потяг до прекрасного і в той же час стала виразницею духу народу, його вірувань, обрядів. Кожна квітка, кожна пташка, дерево чи листочок на вишивці є не чим іншим, як оберегом від „поганих“ очей, злих духів. Та й колір ниток на вишивці не випадковий. Червоний — улюблений колір українців, який переважає на будь-якій червоно-чорній вишивці, символізує радість, щастя, любов, а чорний — горе, нещастя, печаль.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Назвіть основні народні ремесла, якими здавна займалися українці.
2. Що Вам відомо про гончарство?
3. Що таке майоліка?
4. Чи поширене гончарство зараз? Чи є у Вас дома керамічні вироби? Які саме?
5. Який приблизно вік ковальства як ремесла?
6. Чому ковальство вважається одним з найважчих видів ремесел?

7. Що Ви можете сказати про розвиток ювелірного мистецтва періоду Київської Русі?
8. Чи доводилося Вам бачити ювелірні чи побутові вироби давніх майстрів у музеях України, Росії? Яке враження вони на Вас справили?
9. Які деревообробні промисли здавна існували в Україні?
10. Що таке гутництво? Коли воно виникло?
11. Яким Ви уявляєте процес виготовлення лляного полотна у домашніх умовах? Що Ви можете сказати про цей вид колись обов'язкової жіночої роботи?
12. Які природні барвники здавна використовували українці?
13. Коли і де була відкрита перша вишивальна школа для дівчат? Хто її заснував?
14. Скільки існує видів і прийомів вишивання? Які з них найпоширеніші?
15. Чи поширене вишивання у наш час? Хто з Ваших рідних чи знайомих уміє вишивати хрестиком чи гладдю? А Ви вмієте?

§ 53. Харчування українців

Основу харчування українців з давніх часів становили каші, які були найпоширенішими щоденними рослинними стравами. Кожна господиня знає, що вони нескладні у приготуванні, але дуже поживні. Каші варили з гречки, проса, ячменю, вівса, кукурудзи, рідко з пшениці, засмачуючи смаженим салом, шкварками, олією, цибулею і лише на свята дозволяли собі розкіш — засмачувати маслом. Улюбленою стравою чумаків був куліш — трохи рідша пшоняна каша, але не така, що в ній „крупина за крупиною ганяється — наздогнати не може“. Щоб куліш був ще більш наваристий і калорійний, додавали картоплю, цибулю, іноді рибу й обов'язково сало чи шкварки. А запорізькі козаки настільки любили каші, що навіть одну із скель, яка стояла вже за порогами, назвали Кашоварницею, бо, минувши страшні пороги, виснажившись, приставали до цієї скелі, варили спільну кашу, щедро засмачували її і, відновивши сили, відпочивши, мандрували далі.

До кашоподібних страв належать і популярна колись лемішка — „хлібу перемішка“ — рідка каша з гречаного борошна, заправлена цибулею, салом або шкварками, пшенична або житня соломаха, ква-

ша („солодуха“), кукурудзяна мамалига, вівсяне толокно та інші, які згадує у своїй славнозвісній поемі „Енеїда“ І.П.Котляревський:

На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, пугрю, квашу
І з маком медовий шулик.

Українські національні страви подають і на обіді у царя Латина:

Пили горілку до ізволу
І їли бублики, кав'яр;
Був борщ до шпундрів з буряками,
А в ющі потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба, шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохмаль, який їдять пани.

Ніяк не можна уявити українську кухню без борщу, який був, є і буде найулюбленішою і найпопулярнішою стравою нашого народу. „По самісінькі боки може набратися українець борщу, і все йому буде мало, бо це його улюблена перша (а часом і друга, і навіть третя!) страва. Борщ готували у кожній родині, він був універсальною стравою будь-якої пори, в будні і свята. Залежно від достатку, наявності тих чи інших продуктів, досвіду господині борщ міг бути густим та наваристим, „щоб ложка в ньому стояла“, або ж рідким. Борщі були „зі свищами“ — майже зовсім порожні, „жонаті“ — з кашею, „перелякані“ — бліді“¹⁹⁹. Найчастіше варили борщ з квашеним буряком, капостою, цибулею, квасолею, грибами, а з ХІХ століття, коли в Україну була завезена картопля, — з картоплею. Засмачували салом, цибулею, часником, борошном, сметаною, а в піст — олією. Навесні варили зелений борщ із щавлем, кропом, петрушкою, додаючи яйця й сметану. Влітку готували холодний борщ (холодник) на сироватці, який не варили, а просто до сироватки додавали круті яйця, кріп, петрушку, цибулю та варену картоплю. Зараз найбільш поширений і популярний в Україні є червоний борщ з м'ясом, капостою та картоплею.

¹⁹⁹ Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993. — С. 91.

Здавна стравою „на швидку руку“ були галушки, підсмажені з салом та цибулею, які подавалися до борщу. Простота приготування й економія часу зробили галушки популярними в народі, бо готувалися вони дуже просто: шматочки прісного тіста кидали в окріп і вже через декілька хвилин гарячими подавали до столу.

Хоч картопля досить пізно потрапила в Україну (у XVIII ст.), але дуже швидко стала улюбленим овочем — „другим хлібом“. Її вживають у різних видах, готуючи велику кількість смачних страв, способи приготування яких і власні, й закордонні, але часто в українській інтерпретації.

Чи можна собі уявити сільське обійстя, де б не росли величезні, жовтогарячі, як гаряче сонце, гарбузи? Звичайно, ні. Звідки ж і коли прийшов до нас цей „господар“ городу, який, здається, споконвічно культивується в Україні і який щоосені українські красуні вручають невдачливим женихам? На наш континент гарбуз був завезений з Південної Америки морями Христофора Колумба, де його вирощували ще за кілька тисячоліть до нашої ери, і став поширеною овочевою культурою. Каші або просто печений гарбуз урізноманітнювали стіл українців, особливо під час посту, крім того, він був смачною начинкою для пирогів, які теж кожного тижня разом з хлібом випікали господині для своєї родини. Як і колись, зараз гарбуз — популярна городня рослина. Популярними приправами до різних страв були часник, цибуля, кріп, петрушка, червоний гіркий перець, хрін, які або просто додавали до страв, або виготовляли з них підливи, додаючи оцет, квас та олію. Вирощували українці чорну й білу редьку, з яких робили гострі салати на олії.

Гіркий стручковий перець здавна використовувався як приправа до страв. Як і в більшості городніх рослин, у нього є своя цікава історія. Восени 1532 року вишколені та озброєні до зубів іспанські конкістадори зіткнулися з аборигенами — місцевими індійськими племенами. Сумнівів про наслідки сутички у завойовників не було: це для солдатів своєрідна розрядка, тренування вправності у стрільбі. Вони вже святкували перемогу, але сталося інакше. Озброєні примітивною зброєю аборигени виявилися набагато розумнішими, ніж про них думали. Вони застосували, так би мовити, „отруйні“ гази, насипавши у палаючі вогнища меленого червоного стручкового перцю. Вітер, який дув у бік завойовників, швидко доніс до них білуватий димок від вогнищ і в стані противника почалася паніка: солдати

чхали, кашляли, обличчя їхні палали, з очей текли сльози. Сутичка закінчилась ганебною втечею іспанців і повною перемогою малочисельного індійського племені²⁰⁰, якому таку добру службу послужив гіркий червоний перець, нині такий улюблений українцями.

Як свідчить Геродот, скіфські племена Причорномор'я використовували в їжу насіння диких конопель, з яких виготовляли конопляну олію. Свіжа олія має приємний смак і запах, відома під назвою „лампадна олія“. Верхівки пагонів конопель мають наркотичні властивості, через що останні десятиліття ця рослина здобула „недобру“ славу, оскільки користується великим попитом у середовищі наркоманів.

У людському раціоні огірок існує вже понад шість тисяч років. Є декілька версій про походження його назви, за однією з яких, враховуючи велику кількість зерняток у цьому овочі, вона пов'язана з іменем легендарного індійського можновладця, потомство якого нараховувало не мало, не багато — шість тисяч дітей!

Ця городня культура потрапила до нас у XV столітті, а вже у наступному набула масового поширення по всій території України. Огірки споживали свіжими, солоними, маринованими та квашеними. Квасили їх у великих діжках, щоб вистачило сім'ї на всю зиму, бо у кожній господі на обідньому столі завжди стояв полумисок чи горщик з квашеними огірками в росолі.

Археологічні розкопки свідчать, що ще з кам'яного і бронзового віків люди споживали дикі види капусти, що пізніше стараннями селекціонерів перетворилися в чудові сорти, які ми знаємо нині.

Батьківщина капусти — країни Атлантичного і Середземноморського узбережжя Європи та Азії. На територію південних слов'ян вона потрапила з Криму, де швидко стала улюбленим овочем.

Виходець із Південної Америки, помідор був відомий ще з V ст. до н.е., але в Європу потрапив лише в XVI ст., причому спочатку культивувався як декоративна рослина. Був час, коли за ним міцно закріпилася слава отруйного, навіть була спроба отруїти стравою, приправленою підсмаженими помідорами, майбутнього американського президента Джорджа Вашингтона, але, ясна річ, безуспішна.

Помідори з'явилися в Україні досить пізно, на початку XX століття, але швидко поширилися по всій її території. Їх, як і огірки та капусту,

²⁰⁰ Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993. — С.90, 93

вживали свіжими та квашеними, заготовляючи на зиму у великих кількостях. У всі часи популярними у нас були страви із грибів та риби.

Батьківщиною далеких предків наших кавунів була пустеля Калахарі, де вони були ніби маленькі термоси з прохолодною водою, яка в гарячому пеклі пустелі цінується на вагу золота. Стиглі ж кавуни були маленькі і майже несолодкі. Перші відомості про вирощування кавунів східними слов'янами датуються 1526 роком. З тих пір завдяки селекції кавун змінив на краще не лише свої розміри, а й смакові якості. Тепер в Україні, особливо в південних районах, широко вирощують баштанні культури, забезпечуючи потреби населення. У вирощуванні кавунів японці пішли ще далі. Японський генетик Кахара вивів новий сорт кавуна надзвичайно зручної для транспортування форми — квадратної. Його кавуни не мають насіння, а м'якоть їхня дуже солодка і має консистенцію густої сметани. На жаль, японці не поспішають ділитися секретами вирощування смачних кавунів.

М'ясні страви на столі українців були рідкістю. Лише на свята стіл прикрашали ковбаси, ковбик, холодець, голубці з м'ясом, а на Різдво Христове та Великдень — смажене поросся. Але розглядаючи питання харчування українців, ніяк не можна обійти своєю увагою такий важливий продукт харчування, як сало. У всі віки воно було ознакою заможності родини, її добробуту. „Якщо стану паном, то сало їстиму і салом закушуватиму“, — так грецькій висловлював свою мрію про багатство. „Живу добре, — повторював за ним вільний хуторянин, — сало їм, на салі сплю і салом покриваюся“²⁰¹.

Мабуть, в якійсь мірі не безпідставні сучасні анекдоти про любов українців до сала, бо справді-таки полюбують у нас цей продукт. За традицією два рази на рік кололи свиней, ковбаси начиняли м'ясом, кров'ю (кров'янки), кашею, а щоб вони довго зберігалися, складали в діжку і заливали гарячим смальцем. Сало солили, смажили, коптили, причому існує дуже багато рецептів його приготування і зберігання, ним і шкварками з нього засмачували овочеві та круп'яні страви, від чого вони ставали смачніші і калорійніші.

Хліб в українців у всі віки був символом добробуту, міцної родини та гостинності, тому й виділялося йому в домі найпочесніше місце. „Паляниця — як пух, як дух, як миле щастя“, — так з любов'ю говорили в народі. Випікали хліб переважно з житнього борошна, а вже

²⁰¹ Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993.—С.90.

на свята (чи то родинні, чи церковні) — з пшеничного. Оскільки переважна частина населення України жила бідно, то часто житній хліб пекли з гречаними, ячмінними, вівсяними, а пізніше з картопляними і кукурудзяними домішками. Які ж хліби випікали в Україні? Їх неможливо навіть просто перерахувати. Французький письменник Оноре де Бальзак, який в середині XIX століття перебував в Україні у своєї коханої Ганської, писав на батьківщину: „Можливо, що мені вдасться Вам подякувати за цю послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винахідливість населення комбінувати найпростіші речі“²⁰².

Великою популярністю в українців користувалися борошняні вироби швидкого приготування: перепічки, коржі, пампушки. Пампушки здебільшого подавали гарячими до борщу, посипавши різаним або товченим часником. Хліб випікали жінки, рідше дівчата раз на тиждень, переважно в суботу з розрахунку, щоб його вистачило на всю родину на цілий тиждень. Увесь процес випікання хліба, починаючи від приготування запари і закінчуючи вийманням готового хліба з печі, був своєрідним магічним ритуалом, який складався із ритуальних дій, заборон та обмежень. Так, „нечистій“ жінці не те що не дозволялося пекти хліб, їй не можна було навіть торкатися до тіста, заборонялося пекти хліб у п'ятницю, не можна відкривати двері, коли хліб саджають у піч, не можна сваритися, коли в хаті стоїть запара або вже підходить тісто, бо паляниці будуть низенькі, плескаті й глевкі. Великою пошаною на селі користувалися жінки, які вмili пекти високий і легкий, „як пух, як дух“ хліб. Їх запрошували пекти хліб, коровай, печиво та шишки на весілля чи інші родинні та церковні свята.

З давніх часів і до сьогодні хліб в українців виступає символом гостинності та добробуту: хлібом-сіллю прийнято зустрічати дорогих гостей, рідних, ним благословляють молоде подружжя на щасливе життя, ним вітають родину з народженням дитини, у дім обов'язково йдуть із хлібом, з хлібом уперше входять у нову хату, щоб життя було щасливим і в достатку. Шанобливе, бережливе ставлення до хліба виховувалося з раннього дитинства. Вважалося великим гріхом кидати хліб або наступати на нього, здмухувати крихти зі столу на підлогу або викидати на сміття окрайці.

²⁰² Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993. — С.93.

Будучи набожними, українці дотримувалися посту і зовсім не вживали скоромного: яєць, м'яса, сала, молочних продуктів, але і в цей час харчі були різноманітними, хоч і менш калорійними. Родинні та релігійні свята (весілля, родини, хрестини, святвечір, Великдень) завжди відзначалися багатим столом, де, крім названих вище страв, подавали холодець, м'ясну печеню, рибу, пиріжки, калачі. Крім того, на весілля пекли коровай, шишки, на Святвечір обов'язково готували кутю, узвар із сухофруктів, на Великдень пекли паски, фарбували яйця тощо. Великодній стіл був завжди багатим. Ось як писав про Великодній стіл у 1860 році відомий український історик, етнограф і фольклорист Микола Маркевич у своїй праці „Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян“ (переклад наш): „А ось великодній стіл заможного пана, в якого пані дотримується рідної старовини: дві, три, навіть чотири великі солодкі паски із найкращого борошна, на маслі, яйцях і цукрі, одна чи дві кислих паски, сирна паска, ягнятко із масла; пара поросят — одне без фаршу, друге фаршироване кашею і печінкою, у них у зубах хрін; двоє ягнят — одне без фаршу, а друге фаршироване мигдалем, родзинками і рисом, окіст шинки і окіст буженини під сіткою з паперу; кендюх; голова кабана з очима із маслин, увіткнутих у вершкове масло; цибуля зелена; крес-салат зелений; тарілка пшона, на ньому сіль четвергова; прекрасне сало в кусках; декілька сортів сосисок і ковбас, як от: кров'яна, проста малоросійська, печінкова та ін., масло, сир, сметана; все це обкладене фарбованими в синю, жовту, мармурову, а найбільше в червону фарбу яйцями, ці яйця курячі й гусячі. Додайте до цього декілька сортів горілок і наливки; тут є і перцівка, і калганівка, і кардамінна, і кусака, і слив'янка, і малинівка, і калинівка, і тернівка“²⁰³.

Яким було харчування українців, також майстерно зобразив Іван Петрович Котляревський у славнозвісній поемі „Енеїда“, яка справедливо вважається енциклопедією народного життя і побуту козацької старшини XVII століття. З великим знанням української кухні подана у творі картина бенкету, де були вказані напої і наїдки, причому в тому порядку, як їх подавали на стіл:

Тут їли разній потрави,
І все з полив'яних мисок,

І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок;
Свинячу голову до хрину
І локшину на переміні,
Потім з підливою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, пугрю, квашу
І з квасом медовий шулик.
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
горілку просту і калганку...

„Свиняча голова до хрину“ — ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) вважався священною твариною, його приносили в жертву богам, трапезу починали з нього, як з ритуальної страви. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індика. З вепром був пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею — культ життєдайної природи, плодоносної матері-землі²⁰⁴.

Цікаві відомості про харчування українців, велику різноманітність страв і напоїв знаходимо у праці З. Климовецької „Страви й напитки в Україні“, яка вийшла у 1913 році: „Борщ гетьманський, капуста шляхетський, кулешик горохваний, холодник наддніпрянський, крученики тушковані, бігос гульятський, січеники курячі, курчата тушковані, індик смажений, короп заохолоджений, підлива цибулева, вареники гречані, пизи старосвітські, бабка гарбузова, шум сметанковий, морозиво мигдалеве, баклажани солоні, пиво запорозьке, мед старосвітський, мед журавлиний, льодок смородяний, паска снігова чигиринська, обаринки керелівські, соложеник мигдалевий, кисіль вишневий, мазурки волинські, мазурки жовтоводські, квас броварський, сухарі полтавські, коржики батуринські“²⁰⁵.

Улюбленою стравою українців були й є вареники — з сиром, капустою, картоплею, вишнями, суницею, з квасолею, горохом, з пшоною та гречаною кашами, з підсмаженим на маслі з цибулею борошном. Хоч у щоденному житті українців у минулому вареники

²⁰³ Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860.

²⁰⁴ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С. 107.

²⁰⁵ Климовецька З. Страви й напитки в Україні. — К., 1913.

готували нечасто, зате святковий стіл без них не обходився. Їх подавали зі сметаною, шкварками, з підсмаженою на олії цибулею, а до вареників з ягодами обов'язково подавали мед.

Пироги — доступна з економічного погляду улюблена страва українців. Як і вареники, пироги є символом місяця, тому впродовж тисячоліть були ритуальною стравою, яку присвячували астральному богу Місяцю, а вже за християнства — це як святкова, так і щоденна їжа. Пироги з м'ясом, грибами, рибою, капустою, горохом, картоплею, вишнями, яблуками, грушами, сливами, гарбузом і ще багато з чим, на будь-який смак і на будь-яке бажання. Такі популярні в народі вироби з тіста як пироги та вареники навіть у піснях оспівані, бо що народ любить, про це й співає.

Вареники у сметані,
Вареники не погані.
Вареники із пшениці
Варили їх молодіці.
Пироги, вареники,
Великомученики.
Сиром боки порозпихувані,
Маслом очі позаливані...

Борошно на вареники в давнину мололи на жорнах, тому вони не були дуже білі. Вареники були великі, як кулак. Гарячі вареники поливали підсмаженою на олії, дрібно посіченою цибулею, вершковим маслом або підсмаженим копченим салом (За Дарією Цвек).

Великою популярністю серед князів, бояр, іноземців і рядових русичів користувався ситенний мед. В. Скуратівський наголошував, що його виготовляли за особливою рецептурою, яку тримали в суворій таємниці. Найкращі стільники перетоплювали в казані, розливали у спеціальні барильця, приправивши настоянкою з лікарських трав. Ситу в льохах вистоювали кілька тижнів, а то й місяців. Цей на сьогодні майже невідомий напій мав приємний смак і неабиякі лікувальні властивості, особливо при недугах та простудних захворюваннях. Як підтверджують історичні джерела, такі напої виготовляли ще за Володимира Великого і вони користувалися особливим попитом в іноземців. Автор „Повісті врем'яних літ“ оповідає, що київський князь щороку наказував „ситити триста варок меду“ на честь вели-

ких свят, військових перемог та новозведених храмів. Спеціальні візники розвозили медівку по всіх околицях міста, частуючи киян, у тому числі й хворих людей.

Цей ритуально-обрядовий напій не мав нічого спільного з міцними трунками. Це вже пізніше його знеславили шпеткі корчмарі, додаючи значні дози хмелю або горілки, щоб споювати православних людей. Ситенний же мед у народі виготовляли лише на травах, і ним нерідко лікували навіть дітей²⁰⁶.

Двічі на рік українці вживали мед і як ритуальну їжу: на Макового Спаса (12 серпня) та на Яблучного Спаса (19 серпня). Його освячували в церкві і їли з маковими коржиками, а 19 серпня — з яблуками.

Колись давно у нашого народу побутував звичай частувати гостей спиртними напоями з однієї чаші, яку передавали із рук в руки. Згодом кожен, хто сидів за столом, мав свій кубок. Гості багато їли, багато пили, але знали міру, не напивалися. Існував цілий кодекс правил, вироблених народною мораллю, які не можна було порушувати. Неповним буде стіл в українців, якщо на ньому не стоїть пляшка горілки чи слив'янки. Із слив виготовляли слив'янку, із вишень — вишнівку, пили мед, пиво, горілку, брагу, сирівець. Горілку часто настоювали на цілющих травах, наприклад, калганівку настоювали на однойменній траві калгані, корінь якої використовують у народній медицині.

Наш народ у всі часи засуджував п'яницю. Та й яке ж то щастя жінці жити з чоловіком-п'яницею?

Коли б знала, коли б знала,
Що муж буде пити,
То не пішла б за п'яницею,
Бо гірко з ним жити.

Дійсно, гірко, бо непотрібні йому вже ні сім'я, ні робота, бо „зелений змії“ висмоктає розум, обвив шию і душить, душить, доки й не задушить. І настраждаються біля нього і жінка, й діти, яких п'яниця так легко й необачно проміняв на горілку.

Як рослина з тонізувальними властивостями чай відомий уже понад 1500 років. Слово „чай“ по-китайськи означає „молодий листочок“. Культура чаю відома з III–IV століть нашої ери, але до XVII

²⁰⁶ Скуратівський В. Український рік. — К., 1996. — С.174, 175.

століття і в Росії, і в Україні він був невідомий, і лише в 1638 році посол китайського богдыхана привіз пакунок чаю російському цареві. Наскільки дорогими у ті часи були тютюн і це заморське зілля, з якою недовірою тоді до них ставилися, свідчить популярна у XVIII–XIX століттях пісенька:

Это зелие табачное
И китайские чаи....
Погубили бесшабашное
Племя русское они.

Смак справжнього чаю українці скуштували лише на початку XIX століття, але споконвічно вони пили власний „чай“, який давала щедра навколишня природа. Улюбленими „чаями“ українців були напої із молодих листочків яблуні, душиці, смородини, чебрецю, звіробою. Користувався популярністю і чай із пелюсток квітів, молодих листочків і шкірочок плодів шипшини. Як правило, весною, літом і ранньої осені чай виготовляли із свіжих рослин, а взимку заварювали сушене листя, квіти, трави, сухі плоди. Велике лікувальне значення мають і плоди шипшини. Їх широко використовували при захворюваннях легенів, шлунка, печінки, при виснаженні нервової системи, малокрів'ї тощо.

Дикі плодови та ягідні рослини з давніх часів були основними поставальниками цукру й вітамінів. Скрізь, де в лісах росли дикі яблуні й груші, населення збирало їх і як корм для худоби, і для особистого харчування. Крім того, робили великі запаси сушених груш і яблук на зиму, оскільки компот із них набагато ароматніший і смачніший, ніж із культурних.

Кава з'явилася в Україні ще пізніше, аж у XX столітті, переважно у західних областях і довгий час була доступною лише заможній частині суспільства. Що ж стосується какао, то цей напій теж пізно потрапив в Україну. Дотепно і з гумором його історію подає Михайло Стельмах: „Захопили дядьки це добро на станції Жмеринка, виграли з чужинського ешелону, привезли додому, нюхають, як тютюн, і не знають, що воно за дивина: перець пахучий, чи щось інше. А жінки здогадалися, що то загранична глина, розколотили її з водою та й почали підводити призьби. А який із цього толк? На це мастіння, мов навіжені, накинулися свині й почали з деревом обгризати призьби.

Але тепер і в нас довідались, що воно за какао, та подивляються на нього зневажливо“.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які страви становили основу харчування українців з найдавніших часів?
2. Що Ви знаєте про ритуальні страви?
3. Чим зумовлена в українців особлива пошана до хліба?
4. Які мучні страви (вироби) готували українці з давніх часів?
5. Які спиртні напої виготовляло населення для своїх потреб?
6. Яким було і є ставлення народу до тих, хто зловживає спиртними напоями? А як Ви особисто ставитеся до таких людей і чому? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
7. Найпопулярніші „чай“ українців. З чого вони виготовлялися?

§ 54. Національне вбрання українців

Одяг населення будь-якої країни диктується декількома чинниками, один з яких — кліматичні умови. У суворі довгі зими з великими снігами і тріскучими морозами Крайньої Півночі не обійтися без теплого хутряного одягу, вічне літо спекотної Індії передбачає легкий, переважно світлий одяг, а клімат Африканського континенту диктує мінімум одягу на тілі людини — достатньо лише пов'язки на стегнах.

Другий важливий чинник — соціально-економічне становище людини в суспільстві. Археологічні, а також писемні пам'ятки періоду Київської Русі через народний одяг засвідчують складність соціальної структури суспільства. Саме одяг і вказував, до якої верстви населення належить та чи інша людина. Так, у писемній пам'ятці XII ст. „Слово о богатом и убогом“ сказано, що багатий ходить „в паволоце и в кунах, а убогий руба не имеет на талесы“, якщо у першого нога у „червлене сапозе“, то в другого — „в личницы“²⁰⁷. Оскільки з найдавніших часів господарство було натуральним, для виготовлення одягу і взуття використовувалась власна сировина, яка була в кожному господарстві, бо кожна родина вирощувала льон і коноплі, з яких потім ткали полотно й шили одяг. Активне заняття скотарством, полюванням на дикого звіра давали шкіру й хутро, які йшли як на виготовлення добротного одягу, так і взуття.

²⁰⁷ Наулко В.І. і ін. Культура і побут населення України.— К., 1993.— С.118.

Звичайно, національне вбрання українців зазнало часткового впливу культури і моди слов'янських і неслов'янських народів, з якими Київська Русь, а згодом Україна постійно контактували на політичному та економічному рівнях. Це і взуття із довгими загнутими носами, і деякі жіночі головні убори, прикраси. З Візантії та арабського Сходу надходили парча, пурпур, порфір, шовк та оксамит, які, хоч і дорого коштували, користувалися величезним попитом у заможної частини населення. З кінця XII століття з Німеччини почали завозити суконні тканини, які йшли переважно на виготовлення одягу тогочасної знаті: князів, бояр та церковнослужителів. Князі, бояри і духовенство одягались добротно й дорого, причому костюму надавалася велика увага, оскільки він був ніби візитною карткою, яка наочно представляла панівну верхівку суспільства. Довга сорочка із найтоншого полотна, на рукавах і внизу була прикрашена орнаментом, вишитим золотими або срібними нитками. Верхній одяг шився із дорогого візантійського сукна й прикрашався вишиванкою. Шапка обов'язково оторочувалася дорогим соболиним, лисячим чи рисячим хутром, прикрашалася пером страуса і коштовним камінням.

Просте ж населення Київської Русі одягалася скромно. Не було пишності, але була мальовничість, притаманна характеру і давніх, і сучасних українців. „Самобутнім та мальовничим був костюм давньоруської селянки. Вбрання заміжньої жінки та дівчини складалося із довгої вишитої сорочки, поясного одягу з одного або двох незшитих, а пізніше з двох частково зшитих шматків орнаментувань або картатої вовняної тканини (дві запаски, плахта, поньова). На голові у дівчини був вінець, а в заміжньої жінки — рушникоподібний шматок тканини, що накидався на багато прикрашений твердий, виконаний із дорогої тканини, головний убір, яким щільно закривали волосся. На ноги одягали плетені або шкіряні постолі.

Не таким мальовничим був чоловічий одяг. Він складався із сорочки довжиною до колін, що зодягалася навипуск та підперізувалася шкіряним або в'язаним поясом, а також нешироких штанів (порти, гачі). На поясі кріпились різні необхідні речі (кресало, гребінь, невеликий ніж). На голові — валяна шапка, на ногах плетені або шкіряні постолі з онучами. Холодної пори року одягали сукняну свиту, а взимку — кожух²⁰⁸.

²⁰⁸ Наулко В.І. і ін. Культура і побут населення України. — К., 1994. — С. 156, 157.

XVI–XVII ст. характеризуються все більшим розшаруванням населення України і поглибленням класових протиріч: панівна верхівка — феодала та козацька старшина, середній клас — поміщики, міщани, торговці і найбідніша верства населення — рядове козацтво та селяни. Серед багатьох відмінностей між цими класами були також одяг і взуття. Увійшли в моду жупани, пошиті з дорогих тканин, сорочки з шовку чи тонкого полотна, вишиті золотими чи срібними нитками, яскраві шаровари та дорогі пояси. Звичайно, такі речі могли собі дозволити лише представники панівної верхівки, біднішим верствам населення вони були недоступні.

XVI–XVII ст. внесли певні зміни в політичне та економічне життя України. У цей час територія Правобережної України потрапила під владу панської Польщі. Зневажливе, гоноровите ставлення заможної польської шляхти до корінного населення знайшло відображення у виданому польським урядом законі, за яким міщанам не дозволялося носити таке саме вбрання, як у шляхтичів, зокрема ясновельможні пани могли носити яскраво-червоні жупани, дрібна шляхта — сірі, а міщанство взагалі не мало права носити дорогий одяг, не дозволялося одягати кунтуші, а жупани лише певного кольору²⁰⁹. Щось подібне було і в Римській імперії, де, залежно від соціального становища, яке займала людина в суспільстві, вона мала чи не мала привілеї носити взуття певного фасону чи кольору. Так, пурпурові черевики тоді міг носити лише імператор, білі — лише консули і т.ін.²¹⁰

У XV–XVII ст. одяг української шляхти був дуже дорогим, і фактично був частиною майна людини, що занотовано у багатьох документах, зокрема при одруженні, як і земля, худоба, він актом фіксувався як придане жінки. За свідченням Матейко К.І., опис приданого Анастасії, дружини Дублянського (1747 р.), включав: перли на восьми шнурках вартістю 27 червінців або 486 золотих, широзлотний ланцюг — 30 червінців або 540 золотих, штука золота з рубінами, дві пари широзлотних ковтків та інші ювелірні прикраси, кілька шуб, підбитих хутром песців, куниць, попельниць і кролів, декілька спідниць із коштовних тканин тощо²¹¹.

²⁰⁹ Головацкий Я.Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. — СПб., 1877. — С. 477 — 478.

²¹⁰ Шалупенко В. Н. Каждый может быть красивым. — К., 1987. — С. 52.

²¹¹ Матейко К.І. Український народний одяг. — К., 1977. — С. 141.

За часів козаччини одяг жінок-українок був простим, але надзвичайно яскравим. Жінки носили сорочки-вишиванки із тонкого білого полотна. Така сорочка сягала жіночих колін і мала досить глибокий виріз, щоб видно було намисто чи дукати, а на рукавах і на грудях була вишита червоними і чорними нитками. У цей час серед жіноцтва увійшли в моду і стали популярними плахта, запаска і крайка — яскравий одяг, витканий із льону чи вовни, іноді прикрашений срібними чи золотими нитками.

Зимовий одяг українських селянок був простий і теплий. Із саморобного овечого сукна шили свитки, на головах носили яскраві хустки. Багаті жінки носили кожухи, а то й шуби. Жіночі кожухи шили з добре вичинених овечих шкур, переважно білого кольору. Вони ледь сягали колін, прилягали до талії, підкреслюючи фігуру, ззаду гарно лягали складки. Прикрашали кожухи кольоровими шнурами, дрібненьким смушком, що робило їх яскравими й мальовничими.

За тогочасними законами лише дівчата мали право ходити з непокритою головою. „Світити“ волоссям для заміжніх жінок вважалося непристойним і засуджувалося в народі. Головним убором заміжньої жінки була намітка — біле полотнище з льону чи конопель, а в заможних — із шовку, яке по краях вишивали кольоровими нитками. „Тільки коло хати в будні дні та на роботі була без намітки, а скрізь: до церкви, в гості, „на смерть“ — жінки брали з собою намітку“.²¹² Намітки носили поверх очіпка — циліндричної шапочки з плескати́м дном, яку бідні шили з простого полотна, а багаті — з парчі, шовку чи оксамиту.

Кожній молодій дівчині хотілося подібатися хлопцям, приваблювати їхні погляди до себе не лише вродою, а й одягом, який би цю вроду підкреслював. „Як наймуся до пана, та зароблю грошей, то куплю собі десять разків доброго намиста, справляю червоні чоботи, накуплю нових квіток та стрічок, та так вберуся, що всі хлопці на селі подуріють“, — так мріє молода дівчина із бідної селянської родини — головна героїня повісті І. Нечуя-Левицького „Бурлачка“. А ось як описав святковий одяг дівчат-селянок першої половини XIX століття відомий український письменник Григорій Квітка-Основ'яненко у творі „Салдацький патрет“: „Ось і дівчата зібралися йти на ярмарок... Порозряджувані так, що Господи! Середу дня сонечко пригріло, так воно й тепленько; от вони й повихоплювались без свиток, в самих баєвих червоних юпках, що так, як мак, цвіте. Скиндяч-

ки на головах усе по-харківськи положені, коси у дрібушки позаплітувані і жовтими гвоздиками та барвінком позаквітчувані; у сорочок і рукава, і ляхівки повишивувані та повимережувані; на шиях намиста у кожної разків по десять, коли ще не більш, — аж голову гне! Золоті дукати та срібні хрести так і сяють; плахти картацькі, запаски і шовкові, і колісчасті, пояси каламаймові; та усі, як одна, у червоних черевичках і у білих та синіх панчішках“²¹³.

Такі поширені нині предмети одягу, як панчохи, були відомими ще в Давньому Єгипті. Спочатку їх носили лише жінки, а вже згодом — чоловіки. Їх шили із шерстяних та інших тканин, але вони погано сиділи на нозі, зсувалися. Перші в'язані панчохи і шкарпетки з'явилися в Англії у XVI столітті, і лише через століття потрапили в Україну, де швидко прижилися і стали надзвичайно популярними. Колготи, без яких у наш час не уявляє свого життя жодна жінка, мають теж дуже давню історію. Вони відомі ще з раннього середньовіччя, тоді їх носили переважно мандрівні музиканти (здебільшого це були чоловіки) і лише через кілька століть вони стали незамінним надбанням жіноцтва всього світу, у тому числі й українки²¹⁴.

Оскільки чоловіки стриманіші ніж жінки і менше люблять себе прикрашати, то й одяг їхній порівняно з жіночим був набагато простішим і менш мальовничим, але зручним у користуванні. Влітку носили сорочки із білого тонкого полотна, вишиті на комірі червоними, чорними чи синіми нитками, широкі штани із грубого полотна, які підперізувались яскравим поясом. Верхній теплий одяг селянина — свита — коротка чи довга, широка чи вузька, із „вусами“, „рясами“, залежно від місцевості, та кожух. Кожух із вичинених овечих шкур — довгий, приталений із хутром внизу і на правій полі зверху до низу.

Основним жіночим взуттям давньої України були чоботи (у холодну пору) та черевички. До речі, і на Русі, і в інших країнах до XII століття чоботарі не враховували форми стоп: шили чоботи чи черевички ніби на одну ногу²¹⁵.

Назва „черевички“ походить від слова „черевко“, бо давні слов'яни шили їх із шкіри, що найм'якша на череві, а пізніше із міцної кошової тканини, прикрашеної вишитими золотими та срібними

²¹² Воропай О. Звичаї нашого народу.— К., 1993.— С.505.

²¹³ Квітка-Основ'яненко Г. Салдацький патрет. //Твори в двох томах. Том I. — К., 1978.— С.34.

²¹⁴ Шалупенко В. Н. Каждый может быть красивым. — К., 1987.— С.52.

²¹⁵ Шалупенко В. Н. Там само. — С.52.

нитками узорами. Мода на таке взуття прийшла зі Сходу й досить міцно закріпилася в Україні. Черевички здебільшого носили дівчата, а жінки — чоботи із сап'яну, сап'янці. „Кому хустка на голову, тому й сап'ян на ногу, а в кого стрічка в косі, в того й парча на нозі“, — так говорить давнє народне прислів'я. Жіночі чоботи одягалися на свята чи в неділю й були різного кольору, переважно червоного, що дуже пасувало до яскравих хусток і білих козушків.

Ой вулиця та широкая,
Чом трава не зеленая?
— Як же мені зеленій бути,
Коли мене качки збили,
А дівчата походили
Червоними чобіточками,
Золотими підківочками.

Бідні селянки носили постולי та личаки. Таке взуття на ногах — ознака крайньої бідності, а оскільки переважна частина населення — найбідніше селянство, то личаки і постולי були щоденним їхнім взуттям. Личаки плелися із lika — липової кори, а постולי складалися лише із шкіряної підошви, до країв якої прив'язувалися ремінці чи мотузки, які й тримали їх на ногах. Більшу ж частину року (з ранньої весни до пізньої осені) селяни ходили босі.

Кожухи — дуже давній слов'янський зимовий одяг, про який є згадки у найдавніших писемних пам'ятках — „Іпатіївському літописі“ та в „Слові о полку Ігоревім“. Взимку чоловіки носили смушкові шапки, влітку — солом'яні брилі. Здавна основним добротним взуттям українців-чоловіків були чоботи. На ілюстраціях літописів князі, а на старих портретах гетьмани та козаки зображені в кольорових чоботях з довгими гострими, злегка загнутими догори носками. Ці чоботи шили із добре вичиненої шкіри або з дорогої міцної тканини. Вони коштували дуже дорого, тому їх могли купити лише люди з достатком. Мода в Україну на такі чоботи прийшла із країн Сходу. Історія свідчить, що і в ті часи мода на взуття за кордоном постійно змінювалась. То з'явилися чоловічі чоботи і черевички з непомірно вузькими ще й загнутими носками, то їм на зміну прийшли чоботи, ширина носків яких досягала 16 см. Був час, коли модниці Франції та Іспанії носили туфлі на

каблуках висотою 20 сантиметрів або ж зовсім без каблуків на рівній підошві²¹⁶.

Заможне чоловіче населення України носило м'які хромові чоботи, а бідніші — юхтові — із кінської шкіри. Оскільки головним у чоловічому взутті був не зовнішній вигляд і фасон, а довготривалість використання, зручність, то основною вимогою до взуття були добротність і практичність. З цієї причини шкіру свиней майже ніколи не вичиняли, бо чоботи із свинячої шкіри були непрактичні: вони пропускають воду, а взимку у таких чоботях мерзнуть ноги. Про непопулярність чобіт із свинячої шкіри народ навіть приказку склав: „Не дай, Боже, з Івана пана, з кози кошуля, а із свині чоботи“.

§55. Жіночі прикраси

Мабуть, така вже жіноча природа, що вони люблять себе прикрашати. Подивіться документальні фільми про життя і побут напівдиких південноафриканських племен і ви переконаєтесь у справедливості сказаних слів. Зовсім голі або лише напівприкриті на стегнах пов'язкою, але обов'язково з бусами, з вушними а то й носовими кільцями, браслетами на руках і ногах постають перед нами місцеві красуні. Та й у цивілізованому суспільстві спостерігаємо щось подібне, причому останнім часом цим стали захоплюватися не лише жінки та дівчата, а й сильна половина людства. Археологічні розкопки найдавніших слов'янських поселень та могил свідчать про те, що на всіх етапах розвитку людства жінки не були байдужими до прикрас. Їх виготовляли як з дорогоцінних металів — золота, срібла — так і з простого металу. На думку Н. Руденко, жінки княжої України-Руси „...полюбляли золоте намисто довгастої форми або виготовлене з прозорого скла, оздоблене срібною чи золотою платівкою. Не рідкість і намисто з бурштину (янтарю), який добували у середній течії Дніпра. Жінки та дівчата гетьманської України прикрашали себе справжніми коралами, або, як їх називали, добрим намистом... колись носили жінки на шиї і дукачі — золоті, срібні монетки або несправжні дукати, що спеціально виготовлялися місцевими ювелірами“. Колись в Україні був гарний звичай. Хрещений батько дарував золотий дукач своїй похресниці, коли їй виповнювався рік. На такому

²¹⁶ Шалупенко В.Н. Каждый может быть красивым.— К., 1987.— С.53.

дарункові часом був викарбуваний образ Великомучениці, ім'я якої носили дівчата: Катерини, Варвари, Марії-Магдалини. „Звичай перетворювати монети у нагрудну прикрасу існує в багатьох народів. Прикраса виготовлялася так: монети або скріплювалися в один разок, або підвішувалися до іншого ювелірного виробу, або нашивалися на одяг. Особливо виразними були одиничні прикраси — дукачі. Вони складалися з великої монети — дуката — і прикріпленого до неї оздобленого каменями металевго банта. Для виготовлення дукачів використовували австрійські дукати, російські карбованці, місцеві вироби. В одних регіонах України дукачі були святковими прикрасами, в інших — їх носили кожен день”²¹⁷. Із арабського Сходу на територію Київської Русі, а пізніше України прийшли прикраси із золота та срібла, оздоблені коштовним камінням. Це були дорогі речі, їх купували лише представники панівного класу: спочатку це були князі, бояри, духовенство, пізніше — козацька старшина, поміщики. Серед населення середнього достатку популярним було намисто та підвіски з кольорового, позолоченого та посрібленого скла, а найбідніша категорія населення користувалася виробами місцевих майстрів із бронзи, срібла чи простого металу. Часто прості жінки та дівчата, яким дорогі прикраси були взагалі недоступні, самостійно виготовляли намисто із зерен, кісточок плодів, коробочок рослин.

У комплексі жіночих прикрас особливе місце посідають сережки, найчастіше виготовлені із золота та срібла, різноманітні за формою і розмірами. Але найбільшою популярністю в Україні у XVI–XVIII століттях користувалися сережки-ковтки, часто оздоблені коштовним камінням або ж простим склом — залежно від достатку родини. Окрім вінків із живих квітів, якими любили прикрашати голови молоді дівчата, в Україні існував звичай носити чільця — підвішені над чолом металеві пелюстки квітів, разочки дрібних монет або сплетені у формі кіски яскраво-червоні нитки. Арабський мандрівник і вчений Булос-аль-Халебі, який у 1654 і 1656 роках побував в Україні, описуючи звичаї і побут населення України, писав: „Дочки київських вельмож носять на головах кружальце, щось наче перстень з гарного оксамиту, гаптоване золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось немов корона...”²¹⁸

²¹⁷ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С. 210.

²¹⁸ Січинський В. Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 77.

Деякі жіночі прикраси мали лікувальну функцію або ж функцію магічних оберегів. Вовчий зуб, курячий бог (камінець із отвором посередині), хрестик, які, як правило, прикріплялися до разка намиста, вважалися оберегами від зурочення, злих духів, нечистої сили. Лікувальні властивості приписувалися (та й зараз приписуються) червоному намисту, особливо коралам, і намисту з бурштину (янтарю). Народна медицина рекомендує жінкам, у яких порушена функція шитовидної залози, постійно носити намисто з бурштину.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які основні чинники впливають на формування національного одягу будь-якого етносу, у тому числі й українців?
2. Власна чи привізена сировина і яка саме використовувалася прадавними українцями для виготовлення одягу та взуття?
3. Чи зазнавало і зазнає впливу мод і культур інших народів національне вбрання українців?
4. Чи впливав колись соціальний статус людини на характер її одягу? А зараз? Обґрунтуйте свою відповідь на прикладах.
5. Назвіть особливості національного жіночого і чоловічого одягу та взуття періоду козащини.
6. Як через взуття людини можна було простежити її соціально-економічне становище в суспільстві?
7. Які шийні та вушні прикраси любили українки?
8. Що таке чільця, дукати?
9. Якими прикрасами користувалися жінки-українки із найбідніших верств населення?
10. Яку ще функцію, крім доповнення до одягу, виконували деякі прикраси?

Література

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження. — К., 1977.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1993.
3. Горленко В., Бойко І., Куницький О. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971.
4. Данилюк А.Г. Українська хата. — К., 1991.
5. Захарчук-Чугай В. Українська народна вишивка. — К., 1988.
6. Карсекіна В.В., Скрипка Л.М. Страви української кухні. — К., 1993.

7. Климовецька З. Страви й напитки в Україні. — К., 1913.
8. Ковальчук О.В. Українське народознавство. — К., 1992.
9. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966.
10. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
11. Маленькіна Є.Г. Українська національна кухня. — Донецьк, 2001.
12. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860. — Репринт. — К., 1911.
13. Матейко К.І. Український народний одяг. — К., 1997.
14. Мацюк В.Я., Пугач В.Г. Українознавство. — К., 1994.
15. Народні художні промисли УРСР. — К., 1986.
16. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. Культура і побут населення України. — К., 1993.
17. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1949.
18. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992.
19. Скуратівський В. Покуть. — К., 1992.
20. Спаський І.Г. Дукачи і дукачі України. — К., 1970.
21. Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993.
22. Сумцов Н.Ф. Писанки. — Харьков, 1992.
23. Українське народне житло: Набір листівок / Упор. Косміна Т.; худ. Васіна З. — К., 1986.
24. Український костюм: комплект листівок / Упорядник Миронов В., худ. Перепелиця А. — К., 1997.

ХІІ. Звичаї, обряди українського народу

У кожного народу споконвічно вироблялися й утверджувалися неписані закони, за якими цей народ жив від покоління до покоління, яких дотримувався у щоденному родинному, громадському та суспільному житті. Саме у звичаях знайшли відображення його світовідчуття і світосприймання, стосунки між людьми, саме вони, як і мова, об'єднують окремих людей в одну націю. Не випадково, що в усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забуває звичаї своїх батьків, карається Богом і людьми. Він, як перекотиполе, блукає по світу і ніде не знаходить пристанища.

У житті кожної людини і родини взагалі є події, які мають непересічне значення. Це одруження, народження дітей, похорони.

§ 56. Родильні обряди

Народження дитини — найвизначніша подія в житті кожної родини, яку чекають і до якої зарані готуються. Існували заборони вагітним, ці неписані закони, яких суворо дотримувались, бо вірили, що порушення будь-яких норм людського співжиття негативно вплине на майбутню долю дитини, зокрема, якщо щось украдеш — на тілі дитини родимою плямою проступить образ украденого предмета; будеш брехати — дитя може народитися заїкою; будеш часто сваритися — дитина буде дуже крикливою, не буде спокою ні вдень, ні вночі, а хто ж хоче поганого своїй дитині. Вагітній жінці не можна лякатися, бо в дитини на тому місці, якого з переляку на собі торкнулася мати, буде родима пляма, яка формою передасть причину переляку. Не можна підстригати волосся, бо обріжеш щасливу долю та ін.

Не прийнято було всім розказувати про свою вагітність, щоб недобрі люди не зурочили ні матір, ні плід. Особливо старалися не попадатися на очі старим дівам та старим жінкам, у яких не було онуків, тому що заздрість людська нікому ніколи не йшла на користь. Вагітні жінки в Україні були завжди оточені особливою пошаною й увагою і не лише з боку чоловіка чи найближчих родичів, а й зовсім незнайомих людей. До пологів жінка повинна була очистити себе від гріхів, тому обов'язково відвідувала церкву, молилася Матері Божій про благополучне завершення пологів і народження здорової дитини.

З початком пологів чоловік породіллі брав хлібину і йшов до баби-повитухи, щоб запросити її приймати пологи. Повитуха — це жінка, яка добре зналася і на жіночих проблемах, і на молитвах, і на заговорах, і на оберегах, необхідних як для породіллі, так і для дитини.

Перш ніж прийти до породіллі, баба-повитуха виконувала цілий ряд обрядодій. Чисто вимившись, одягнувши чисте вбрання, вона вмивалася свяченою водою і читала молитви. До породіллі приходила з хлібом, свяченою водою і зіллям. Набравши до схід сонця води із криниці, вона обмивала породіллю, читаючи при цьому таку молитву: „Вода-водиця, Вода-цариця, ти очищаєш луги, береги, каміння, кремення, річки, піски. Очисти (ім'я породіллі) від злих людей, проклятих очей“²¹⁹. Читаючи молитви, вмивала, збризувала свяченою водою і обкурювала зіллям і породіллю, і всю кімнату, де та лежала, а потім відкривала двері, вікна, розв'язувала всі вузли, відчиняла всі замки, знімала з породіллі сережки, каблучку, щоб легшими були пологи. На цьому магичні дії повитухи не закінчувалися, вони набували іншої форми і ґрунтувалися на певній сумі знань з народної медицини. Зокрема вона робила породіллі масаж, вигрівала її на гарячій печі, що сприяло швидшому і легшому народженню дитини. Після успішного завершення пологів читалися молитви і над породіллем, і над немовлям, в яких дякували за це Богові, Матері Божій і всім святим і просили щасливої долі новонародженому.

Обрядові дії при **першій купелі** дитини теж мали велику магичну силу. За народними уявленнями, вода взагалі символізувала чистоту, силу та здоров'я, а тим більше, якщо у купіль дівчинки додавали свячену воду, свячене зілля, „щоб здоровою була“, мед та квіти, „щоб гарною була“, любисток, „щоб хлопці любили“, а в купіль хлопчика, крім названих, обов'язково клали ще й корінь дев'ясилю або кору дуба, „щоб сильним був“. Купаючи дитинку, читали молитви, в яких просили здоров'я, краси і щасливої долі. Обсушували дитинку теплом від запаленої печі, таким чином прилучаючи новонародженого до родинного вогнища і роду.

Колиска — особливе місце. Її теж збризували свяченою водою, обкурювали освяченим зіллям і клали під матрацик ніж або ножиці, які слугували оберегом, а щоб сон був спокійним, матрацик набивали духмяними сушеними травами. Перш, ніж покласти дитинку в колиску, її хрестили, немовля теж осіняли хрестом.

Невдовзі після пологів, на 7–8 день, коли породілля вже одужувала, влаштовувалися **родини**. Готувалося смажене й печене, обов'язково була і пляшка горілки. Сходилися жінки, приходила повитуха. Усі приносили подарунки новонародженому — „так годиться“. Розпорядницею на родині була повитуха, яку обов'язково за надані при пологах послуги обдаровували. Оскільки українці споконвічно вірили в магичну силу слова, то й побажання щастя, здоров'я, добробуту немовляті й батькам були обов'язковими складниками обряду родин.

На знак прилучення новонароджених дітей (а останнім часом і нехрещених дорослих) до християнської Церкви виконується релігійний обряд **хрещення**, який, крім того, очищає душу від первородного гріха. Хрестини проходять у церкві за встановленим церемоніалом, на якому обов'язково повинні бути присутніми хрещені батьки — куми, вибору яких українці здавна приділяли й приділяють велику увагу. Куми шанувалися так само, як і кровні родичі, оскільки брали на себе обов'язки батьків виховувати дитину, наставляти її на путь істинний, допомагати у тяжкі хвилини, а в разі потреби навіть замінити померлих батьків. Тому на почесну роль кумів обирали людей серйозних і надійних, з ними підтримували, можна сказати, родинні стосунки. Куми після охрещення дитини прирівнюються до кровних родичів.

При хрещенні дитині дається ім'я. Ім'я, як вважають у народі, має велику магичну силу. Вдало підібране, воно сприяє щасливій долі й здоров'ю дитини, невдале ж, навпаки, зробить її нещасливою. Іноді ім'я дитині давала баба-повитуха, іноді — куми, а в давні часи — лише священик. За християнською релігією, обране ім'я за святцями зробить дитину більш удачливою, щасливішою, бо святий чи свята, іменем якого чи якої названа дитина, будуть покровителями даної душі у земному житті.

При хрещенні кожній людині Бог дає Ангела-хранителя. „Ангел“ у перекладі з єврейської мови — „посланець“, а з грецької — „вісник“. Це безплотна духовна істота (сутність), наділена вищим розумом, вільною волею і величезною могутністю. Він служить Богу і прославляє його. Ангел-хранитель невидимо супроводжує людину все земне життя, охороняє від бід і нещастя, застерігає від гріха, не залишаючи її й після смерті, поки душа не стане на Суд перед Богом.

У таїнстві хрещення Дух Святий дає людині нове духовне життя. При хрещенні хрещені батьки з немовлям із свічами в руках стоять біля купелі. Вони голосно читають Символ Віри, відрікаються

²¹⁹ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 304.

від диявола і обіцяють виконувати заповіді Божі. Потім священник освячує воду і тричі занурює в неї немовля, говорячи: „Охрещується раб(а) Божий(а) (ім'ярек) во ім'я Отця, Амінь, Сина, Амінь і Святого Духа, Амінь“. Разом з хрещенням здійснюється таїнство миропомазання. Охрещеному немовляті священник маже хрестоподібно святим миром лобик, очі, вушка, ротик, ніздрі, груди, ручки й ніжки, кожного разу говорячи: „Печать Духа Святого, Амінь“. Через це таїнство Дух Святий вселяється в душу новоохрещеного. Після хрещення і миропомазання дитину обносять тричі навколо купелі, що означає, що новий член Церкви навіки з нею возз'єднався (Із церковного календаря).

Коли дитинці виповнювався рік, справляли „стрижки“. На це родинне свято запрошувалися хрещені батьки, повитуха, родичі, сусіди, які приходили з подарунками дитині „на зубок“. На цьому святі стригли малюка, причому спочатку на тім'ячку вистригали хрест, а потім уже підстригали чи зістригали волоссячко на голівці наголо. У давні часи хлопчика при цьому садовили на прикриту рушником сокиру, „щоб майстровим був“, а дівчинку на гребінь, „щоб була гарною господинею“. Як зазначає Г. Лозко, чимало народних примовлянь існувало при першому постриженні дитини: зістрижене волосся кидали на воду, промовляючи: „щоб росла, як з води“, коли спаливали: „Хай іде з димом, щоб горя не знала“, коли закопували під плодовим деревом: „Щоб коси росли, щоб кучерява була“.

Знищення волосся було даниною найдавнішій магії. Волосся і нігті людини мають сакральне значення. Про це свідчить звичай торкатися волосся голови чи бороди, приносячи клятву. Волосся — сховище духа голови або душі людини. Давні слов'яни вважали, що необережно викинуте волосся чи нігті можуть підібрати чаклуни або лихі люди і зурочити, зачарувати людину, тому найвищим виявом довіри було дарування пасма волосся закоханих. У слов'янських народів був звичай на знак перемир'я віддавати один одному зрізане волосся²²⁰. Пострижини завжди супроводжувалися застіллям з обов'язковим побажанням щастя, здоров'я, довголіття, добробуту і дитині, і батькам.

Через тисячу років пронесли українці обряди і традиції, пов'язані із найважливішою подією в житті кожної родини — народженням дитини. Навіть ті люди, в душах яких віра в Бога утвердилася ще не повністю, широко їх шанують і виконують, щоб уберегти свою дитину від хвороб, „поганих очей“, життєвих неприємностей.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Як на Вашу думку, чому здавна вагітність якомога довше приховувалась від людей, особливо від старих дів і жінок, у яких не було онуків?
2. Хто така баба-повитуха? Які обов'язки покладалися на неї?
3. Які магічні дії виконувала повитуха перед початком пологів? Які знання з народної медицини вона використовувала?
4. Які обрядодії виконувалися при першій купелі дитинки? Яка роль у них належала свяченій воді і свяченому зілля?
5. Які обереги використовували здавна українці, щоб захистити колиску дитини від „поганих очей“ та нечистої сили?
6. Що таке родини? Які обрядодії виконувалися під час родин?
7. Як проходить обряд хрещення у церкві і що він собою символізує?
8. Які вимоги ставилися до кумів і чому?
9. Чи впливає обране ім'я на долю людини? Чи вірите Ви в те, що обране ім'я за святцями зробить дитину щасливішою, удачливішою? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
10. Назвіть ім'я святого чи святої, яких Ви вважаєте своїми покровителями.
11. Хто такий Ангел-хранитель? Яка його роль у долі людини?
12. Коли справляють „стрижки“ і які обрядодії при цьому здавна виконуються українцями?
13. Які магічні дії, пов'язані з людським волоссям, Ви знаєте?

§ 57. Дошлюбні, шлюбні стосунки. Весілля

Бажаним святом у кожному домі, де є дівчина на виданні, є весілля. Українське слово „весілля“ пов'язане із давньоруським словом „радість“ — веселитися, радіти. Це народний урочистий обряд, що супроводжується співами, музикою, танцями. У ньому втілюються і споконвічна народна мораль та етика, і „Звичаєве право“, і світоглядні уявлення українців.

Найдавніші відомості про те, як укладався шлюб у наших предків, які були стосунки між членами родини і невістками, знаходимо в „Повісті врем'яних літ“, де літописець Нестор пише: „... поляни своїх батьків обичаї мають, тихі й покірні, і стидливість до снох своїх, і до сестер, і до матерів своїх. І снохи до свекрів і діверів своїх велику стидливість виявляють. І шлюбні обичаї мають: не ходить жених по

²²⁰ Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 304.

невісту, а приводить її ввечері, наступного дня приносять, що за неї дадуть“.

Автор Густинського літопису зазначає, що богом шлюбу і роду у давніх слов'ян був Ладо, якому молилися, приносили треби, щоб шлюб був міцний і добрий: „Богъ пекельний, сего вірили быти богомъ женитвы, веселія, утішенія і сякого благополучія, якоже Еллины Бахуса; сему жертвы приношаху хотящій женитися, дабы его помощію брак добрый и любовный былъ“²²¹.

Звичайно, лагідна вдача українців, їхня сентиментальність, здатність на глибокі почуття, трепетне ставлення до коханої не могли не позначитися на дошлюбних стосунках, про що говориться в українській народній пісні:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
А козак дівчину
Та й вірненько любить,
А зайнять не посміє,

бо дійсно, не прийнято було до шлюбу вступати в інтимні зв'язки — гріх, а тим більше, що це суворо засуджувалося народною мораллю. Та й виховували хлопців у сім'ях так, щоб вони жаліли дівчат, не спричиняли їм горя і не виставляли на глум і сором.

Ой тим її не займає,
А що сватати має,
Ой тим же він,
Ой та й не горнеться,
А що слави боїться.

Навіть відомий своїм відвертим шовінізмом Вісаріон Белінський, полемізуючи про походження давньоруської пам'ятки „Слова о полку Ігоревім“, дає високу оцінку родинним стосункам малоросів-українців, де „...взаємини чоловіка і жінки ґрунтуються на любові, де жінка користується повнотою своїх прав“.

У структурі весілля знайшла своє відображення і дохристиянська форма шлюбу викрадання нареченої, діалог старостів про куніцю-

красну дівицю та мисливця (нареченого), викуп коси, грошовий штраф „за безчестя“ тощо. За свідченням французького інженера Гі-йома Левассера Боплана, який у першій половині XVII ст. подорожував Україною і в 1650-му році видав книгу „Опис України“, колись існувало й нетрадиційне сватання — сватання дівчини до хлопця, що їй подобався. Дівчина йшла до батьків парубка, сідала в хаті і починала вихвалити свого обранця, звертаючись до нього з такими словами: „Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку“. Потім просила батьків парубка дати згоду на шлюб. Якщо ж діставала відмову чи одговор, буцімто хлопець ще молодий, не готовий до одруження, дівчина казала, що не залишить їхньої оселі, доки не візьме він її за жінку. І стояла на своєму, не виходила із світлиці, поки не домагалася згоди. І батьки, як правило, погоджувалися, починали намовляти сина, щоб пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї майбутньої дружини. Зрештою все влаштовувалося і гуляли весілля²²². Цей же факт ініціативи з боку дівчини у такому делікатному питанні як сватання оспівано і в українській народній пісні:

А в тій світлоньці гречна панна сидить,
Гречна панна, панна Ганнуса.
Ой сидить, сидить, три хустки рубить.
Першую рубить своєму свекрові,
Другую рубить своїй свекрусі,
Третью рубить своєму милому.
— Ой дати б, дати, ким передати?
Ні сором, ні два, понесу сама. —
Як у двір ввійшла, як зоря зійшла.
В сіни влетіла ластівочкою,
До хати увійшла невісточною.

Такий спосіб здебільшого використовувався тоді, коли хлопець обманув дівчину, для якої така форма шлюбу була виходом із неприємного становища.

До XVII ст. в Україні існував громадський шлюб, який ставав чинним лише після громадського весілля. Молоді могли жити нарізно

²²¹ Полн.собр.русских летописей. Т. II. — СПб., 1843. — С.257.

²²² Січинський В. Чужинці про Україну. — Прага, 1942.

декілька років, а вже після весілля жили разом. Збереглося багато церковних розпоряджень про обов'язковість вінчання, але вони довгий час ігнорувалися народом. Прикладом може послужити настанова митрополита Георгія (XI ст.), який у своїй „Заповіді“ писав так: „...без венчання жон не поимати нікому же, ни богату, ни убогу, ни нищему, ни работнику“. Але в той же час церква дозволяла багатожонство князів і бояр, які мали і три, і чотири жінки, з якими були обвінчані. З 1744 року Священний Синод затвердив „височайший“ указ, згідно з яким шлюб набував чинності лише після вінчання, а на тих, хто порушуватиме цей обов'язковий церковний акт, приписував накладати анафему. Цим же указом заборонялося молодим після вінчання жити окремо, оскільки це розцінювалося церквою як подружня зрада. До кінця XVII—початку XIX ст. при шлюбі усно укладалася угода про придане, розподіл землі, худоби чи інших вагомих цінностей, пізніше такий договір оформлявся письмово, особливо в тих випадках, коли йшлося про розподіл землі.

Досить поширеними в Україні були й нерівні шлюби, зокрема між багатими та бідними, хоч „Звичаєве право“ не схвалювало їх. Нерівні шлюби часто укладалися батьками без згоди молодих, а то і проти їхнього бажання. Але воля батьків у ті часи була для дітей законом, то дуже часто одружувались не з любові, а з примусу.

Ой на горі-горі церква мурована,
Ой там дівчинонька з примусу шлюб брала.
— Ой шлюбє мій, шлюбє, примушений шлюбє.
Ой чи добре мені за нелюбом буде?

А яке життя з нелюбом, коли серце за іншим рветься, коли зламано молоде життя чи то в гонитві за багатством, чи то з батьківської любові до своєї дитини, щоб вона не жила у бідності.

Чи всі ж тії та сади цвітуть,
Що зарані розвиваються?
Чи всі ж тії та вінчаються,
Що любляться та кохаються?

Половина та садів цвіте,
Половина обсіпається.

Одна пара та вінчається,
А другая розлучається.

***

А в четвертім броді
Да дівчина плаче:
За нелюбого йдучи,
Собі лиху чуючи.

При нерівних шлюбах часто чоловік ішов у прийми до жінки, а не навпаки, як це було прийнято, причому існувало три види прийматства — за бажанням, за волею батьків і за запрошенням. Найбільше прав мав чоловік, який ішов у дім до дружини за волею батьків або за запрошенням, а найменше — за бажанням. Фактично такий зять був на правах вільнонайманого робітника і ставлення до нього як з боку батьків дружини, так і з боку громади здебільшого було зневажливим.

Одруження могло бути й зовсім нестандартним, коли жінка чи дівчина могла взяти собі чоловіка, засудженого до страти за якусь провину, але шлюб був можливий лише при взаємній згоді. При всьому народі, в найдраматичніший момент, коли вже виголошено вирок, вона кидала на голову нещасного свою хустку і якщо він згоджувався на такий шлюб, страта відмінялася. Могло бути й таке, що засуджений обирав смерть. Зокрема, в історії Запорізької Січі відомі випадки як згоди засудженого козака на шлюб, так і, навпаки, вибору ним смерті. Так, на Слобожанщині письмово зареєстрований випадок відмови засудженого до страти козака від шлюбу. Ось як це описується: „...назустріч... вийшла дівчина під білим покривалом. Вона підійшла до засудженого і прилюдно заявила, що хотіла б вийти за нього заміж. Юрба пристає і чекає на відповідь засудженого. Козак зажадав, аби дівчина піднесла покривало, коли вона піднесла, козак подивився і сказав: „Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!“ — і зажадав, щоби його швидше вішали“²²³.

Небажання чоловіків одружуватися ніколи не схвалювалося українцями, а, навпаки, засуджувалося. Та й звичаєве право самостійним вважало чоловіка лише тоді, коли він одружений, а до того, скільки б років йому не було, він вважався парубком. До старих парубків ставлення було зневажливе:

²²³ Киевская старина. — 1995. — Кн. 1.—С.89—90.

Ой у млині на камені
Кукіль не вродився ...
Старий козак, як собака,
Й досі не женився!

Весільна обрядовість українців містить багато язичницьких елементів, які в якійсь мірі втратили своє первісне значення. Але і в наші дні вірять у певні заборони, пов'язані з весіллям. У Великий піст не можна одружуватися, бо подружнє життя буде гірким і нещасливим. Також у Великий піст не можна зачинати дітей, бо народяться кволими із слабким здоров'ям, та й долі їхні будуть нещасливими. Надто небажане було зачаття у Страсну п'ятницю: дитя може народитися сліпим. У народі вірять, що дотримання всіх етапів весілля з певними ритуалами, діями, примовками зробить шлюб щасливим.

Традиційне українське весілля включає в себе три обов'язкових цикли: передвесільний, власне весілля і післявесільний, кожен із яких складається із окремих обрядів, зокрема передвесільний — із сватання, умовин, оглядин і заручин; власне весільний — із дівич-вечора, випікання шишок, короваю, посаду молодих, дарування, розплітання коси та покривання молодой, перевезення приданого (посагу); а післявесільний — із гостин.

Сватання — це дуже відповідальний акт весільної обрядовості, що супроводжувався великими переживаннями з боку жениха. Досить часто позитивний результат сватання залежав від авторитету, красномовності, хитрості і веселої владі сватів (старостів), до яких ще приєднувався нежонатий товариш жениха — „дружба“, старший боярин. Починалося сватання жартами і веселими образними примовками. Мудрі люди попереджали сватів: „Не штука женитись, а спробуйте з їх батьками домовитись!“, „Без брехні жоден чоловік не сватається“ — і т.ін.

Ішли свати з музиками, то вже інша справа, як поверталися: з гордістю, з піснями, чи з соромом, тихенько, щоб менше хто бачив. Заходили свати в хату, де у більшості випадків їх уже чекали, бо знали про їхній прихід, і починали здалеку: що ніби-то вони — мисливці, та були в лісі, полювали там на різну дичину, довго ходили лісом і побачили куницю та за нею, а вона з лісу та в село, та до цього двору, та до цієї хати. Заходять вони в хату і бачать, що то не куниця, а красна дівичка. А далі йшло розхвалювання жениха, який він красень, який пра-

цьовитий, яким гарним хазяїном і добрим чоловіком їхній дочці буде і т.ін. Увесь цей час дівчина стоїть біля печі і сором'язливо нігтем колує піч. Коли батьки дають згоду на одруження, дівчина подає старостам хліб на вишитому рушнику, а після батьківського благословення перев'язує старостам рушники через плече, а молодому дарує хустку. Успішне сватання закінчується багатим застіллям, на якому свати здебільшого напиваються так, що ледве на ногах стоять, бо чесно виконали покладені на них обов'язки. Однак, не завжди дівчина та її батьки давали згоду на одруження. У таких випадках дівчина повертала старостам принесений ними хліб, а молодому дарувала гарбуза (часто ще й спеченого), що для нього було страшним соромом і образою.

Якщо ж сватання проходило успішно, через деякий час влаштовували **оглядини** — знайомство з господарством і приданим молодого й молодой. Починали з оглядин приданого молодого. Батьки молодой йшли до родини нареченого, щоб переконатися, що їхня дочка не буде бідувати у заміжжі і, що найважливіше, чи серйозні наміри у нареченого, а наступного дня, навпаки, батьки молодого оглядали придане молодой, „обмивали“ оглядини, і домовлялися про весілля. За два тижні до весілля у дім до молодой сходилися родичі з обох сторін та сусіди і молоді привселюдно оголошували про свій намір створити сім'ю. Спершу батьки, а потім і всі присутні благословляли їх на шлюб і пов'язували рушником їх руки — звідки й назва обряду — заручини. На заручинах молоді обмінювалися перснями і з цього дня молодий уже мав право ночувати в домі молодой. Мати молодой вперше сама стелила їм постіль. Після заручин жоден із наречених не мав права відмовлятися від шлюбу, бо це вважалося великим безчестям і призводило до значних матеріальних і моральних відшкодувань.

Напередодні весілля молоді (кожен у себе) влаштовували вечір-прошання з парубоцькою (дружбини) та дівочою (дівич-вечір) свободою. Особливою задушевністю, ліричністю відзначався дівич-вечір, що символізував розлуку з батьківським домом і перехід в інший статус — статус жінки, господині. Запрошені на дівич-вечір подружки плели віночок для молодой і все це проходило під спів весільних пісень.

У неділю рано до сонця
Сіла Ганночка біля віконця,
Всі гадочки перегадала,
Дружечок позбирала.

— Та дружечки ви мої,
Звийте віночок тепер мені,
Бо я завтра часу не матиму:
Буду до шлюбу збиратись.

***

Наша молода, як калиночка,
Шийся, віночку, шийся.
Шийся, віночку, шийся.
Молода, не журися,
Бо казали нам люди,
Що доля добра буде.

У весільних піснях звучали і жаль за дівочтвом, яке так швидко минуло, і жаль за батьківським домом, де пройшли щасливі роки дитинства і юності, й побажання щасливого подружнього життя у любові й достатку, і подяка батькам за ту життєву науку, яку вони дали своїй дитині:

Та спасибі тобі, моя ненько,
Що будила мене раненько,
А я слухала, вставала
Та рушнички налягла.
По тихому Дунаю білила,
На сухому бережку сушила,
Своїх старостів дарила.
Ой спасибі тобі, мамо,
Що чесала косу змалу.
Ой спасибі тобі, тату,
Що привчав до праці змалку.

З давніх часів прийшов звичай „вити гілце“. Запрошені на дівич-вечір подружки оздоблювали стрічками, квітами гілочку вишні чи яблуні — гілце, яке потім ставили на весільний стіл:

А де теє гілечко вилося?
Та вилося гілечко в бору,
Та привезли бояри до двору.

Вийшли дружечки, узяли,
У нову світлоньку внесли,
Поставили гілечко на столі,
Ой на столі, на престолі...²²⁴

Дівич-вечір тривав допізна і супроводжувався піснями, сміхом, жартами і сумом дівчат з приводу того, що їхня подруга вже не буде ходити на вечорниці, не буде гуляти з ними на вулиці, а переходить в інший, такий бажаний і такий хвилюючо-тривожний статус дружини, господині.

Наречений теж влаштовував у себе вдома вечір-прощання з парубоцькою свободою. Парубки вечеряли, „пропивали“ його свободу, жартували, згадували смішні історії із свого парубоцького безтурботного життя, бажали молодому доброї жінки, багато дітей і сімейного щастя.

Ще до весілля дівчина мала вишити нареченому хустку і сорочку.

А вже тая слава
По всіх городочку,
Що дівчина козакові

Вишила сорочку, — так співається в українській народній пісні і можна лише уявити, з якою любов'ю шилися й вишивалися ці речі, які вже загодя свідчили про згоду дівчини на шлюб.

Готуючи своє придане, дівчина обов'язково вишивала рушники — як для сватів і нареченого, так і для окраси свого житла у майбутньому сімейному житті. Тим більше, що й сам весільний церемоніал аж ніяк не обходився без рушників, ними перев'язували сватів, пов'язували молодих, прикрашали гілце на дівич-вечорі. До нас дійшов і широко практикується такий красивий і в той же час символічний звичай — ставати молодим на рушник. Рушник — це символ чистого широкого шляху, яким піде повноправна родина.

Саме весілля також проходило за певним обрядовим сценарієм — урочисто-хвилюючим для молодих і розважально-веселим для гостей. Починалося весілля з приготування весільного хліба — **короваю**, який символізував добробут та щастя молодої сім'ї. Раніше вважали, що лише раз у житті людина може мати коровай, а вже коли одружувалась вдова, то коровай не випікали, і це вже було не весілля, а просто вечір.

²²⁴ Весільні пісні взято із хрестоматії „Український фольклор“ О.Ю. Брішиної, Г.В. Довженок, Н.С. Шумади. — К., 1998.

До речі, у коровайних обрядах багато магічних дій, повір'їв і вірувань. Щоб наречені жили дружно, коровайниці місили коровай гуртом; щоб молоді прожили увесь вік у парі, запрошували парне число коровайниць і лише тих, хто щасливий у шлюбі. Спекти коровай потрібно було гарно: тріснутий означав розлучення, а скривлений — лиху долю. У найдавніші часи коровай випікали вдома у молодого представника обох родин, що символізувало їхнє поріднення, бо свояцтво у давнину цінувалося не менше, ніж кровна спорідненість²²⁵. Крім короваю, випікали шишки, якими обдаровували гостей.

Піч наша регоче,
Короває хоче;
Шипічки печуться,
На коровай дмуться.

Випікали й печиво у формі пташок, зайчиків, коників, півників, сердечок, якими пригощали дітей.

Традиційно випікали і гільце — гілку яблуні чи вишні, обвиту тістом і запечену у печі. Гільце — це символ дівочості. Його прикрашали стрічками, квітами і ставили на весільному столі. Після закінчення весілля дружки відламували собі по шматочку гільця й несли додому, щоб у їхньому домі теж скоро було весілля.

До церкви на вінчання і до двору батьків молодих супроводжувало дуже багато людей — цілий „весільний поїзд“. Коли наречений зі своєю ватагою наближався до двору нареченої, то йому влаштовували „перейми“, тобто пропускали лише тоді, коли охоронці молоді (парубки) одержували від молодого викуп. Цей звичай дуже давній, фактично це торг за дівчину, яку віддавали одному, хоч кожен із молодих чоловіків міг претендувати на неї. Зустрічали молодих з хлібом-сіллю батьки, вони ж їх і благословляли на щасливе подружнє життя, обсіпали зерном пшениці, дрібними монетами:

Поздоровляю й я вас
з законним браком,
Щоб у вас були калачі з маком,
Щоб ви були веселі, як весна.
Швидкі, як вода,

Багаті, як земля.
Щоб у вас було стільки дочечок,
Як у стелі дощечок,
Щоб у вас було стільки синів,
Як у лісі дубків.
Щоб з толком, до пуття
Ви прожили все життя!

За весільними столами теж дотримувались певних обрядів: обсіпання молодих зерном, покривання голови молодої хусткою, що означало перехід її під владу чоловіка, обдарування молодих тощо. Надзвичайно цікаво, із сміхом, жартами і веселими примовками проходить обдарування молодих „на нове хазяйство“. І чого тут тільки не почуєш! І побажання сімейного щастя, любові, бо як же можна без неї прожити, і миру, злагоди в родині, і, звичайно, достатку:

Даруємо щастям, здоров'ям і віком довгим,
І розумом добрим.

***

Дарую молодим сад, а в саду ягоди,
Щоб жили в мирі і згоді.

***

Щоб і хліб, і сіль,
Щоб усе було,
Щоб життя, як хміль,
Мило розцвіло.

Звичайно всі присутні бажають молодим подружньої вірності, бо саме подружня вірність і є запорукою міцної сім'ї:

Дарую мішок суніць,
Щоб не задивлявся на чужих молодичь.

***

Дарую насіння з огірків,
Щоб невістка не бігала
До чужих парубків.

²²⁵ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні.— К., 1998.

***

Дарую пшінки,
Щоб молодий не ходив
До чужої жінки.

Проблеми зять — теща, невістка — свекруха у всі часи були актуальними, то ж чи могли гості обминати їх? Звичайно, ні.

Дарую рубля,
Щоб купили „Жигуля“,
А як не хвате,
То нехай свекруха доплате.

***

Дарую березове поліно,
Щоб поцілував зять тещу в коліно.

***

Дарую вам рубля,
Ще й кусок сала,
Щоб свекруха невістку не кусала.

***

А щоб невістка не обіжала свекруху
Дарую вам подушку з качиноного пуху.

***

Даруємо мішок цибулі,
Щоб не давали свекрусі дулі.

***

Дарую вам кілочок,
Щоб був любий
Тешин зятьочок.

І майже всі, обдаровуючи молодих, бажають їм діточок і побільше, чим наганяють їм на щоки червоної фарби, та дарма, на те воно й весілля:

Дарую мірку гороху,
Щоб мали сина до року.

***

А я дарую дві квочки,
Щоб мали дочку й синочка.

***

Дарую ковзало,
Щоб до року повзало.

***

Бажаємо молодим, щоб ви мали
в оборі, в коморі, в стіжку і в мішку,
в ложці, в мисці і в колиці.

***

Щоб були здорові, як вода,
А багаті, як земля,
щоб міряли гроші мискою,
А діточок — колискою.

А яке задоволення одержують розпалені горілками та наливками гості, припрошуючи примовками молодих до поцілунків:

Ну-бо, молодий,
Міцніше молоду обіймай!
Як не поцілує молодий молоду, —
Не візьму коровай!

***

Згода будує, незгода руйнує,
А чому молодий молоду не цілує?

Застольні промови на честь молодих, побажання щасливого життя переривалися піснями, танцями. Пили, їли, співали й танцювали до знемоги. Після цілого ряду церемоній проводжали молодих до шлюбної ночі. Вранці відбувався огляд свашками сорочки чи постелі

молодих. Якщо дівчина виявилася чесною, то веселощі не мали меж. Матері дівчини посилали подарунки і вістку про щасливий кінець шлюбної ночі, дякували за дочку тощо. Якщо ж дівчина виявлялася нечесною, веселощі припинялися й починалися пісні, що ганьбили рід молодої. Іноді на батьків дівчини вдягали солом'яні хомути, на тому весіллі й закінчувалося²⁶. Наступного дня — свої обрядові дії. Зранку юрба гостей везла хрещених батьків молодої та молодого купати до річки, катала у возику по вулицях. У цей же час переодягались циганами, ворожили, ходили по селу з бубнами, музиками. Ті, хто гуляв на весіллі, самі давали „циганам“ курей, яких потім варили, смажили і подавали до столу. На такі дії ніхто з селян не ображався. Мало того, господарі з задоволенням допомагали „циганам“, за що їх тут же частували горілкою і запрошували на весілля. Зустрічних перехожих не пропускали до тих пір, поки ті не платили викуп. Одержавши викуп, тут же пригощали горілкою і теж запрошували на весілля. І знову від наїдків і напоїв ломилися столи, знову пісні, танці, жарти, регіт. І вже неважливо було, що немає з ними молодого й молодої, весілля продовжувалося і без них.

Ще й на третій весільний день втомлені гості „пропивають“ молодих. І знову грає гармошка, знову пісні, танці, аж поки не буде все випито й з'їдено, аж поки повністю не виснажаться й не знесиліють гості і батьки молодих.

Піднімаємо одненьку — за батька й за неньку,
Що зростили доню гарну й лагідненьку.

Вип'ємо по новій,
Щоб молодих вік був довгий.
Пошли їм, Боже, здоров'я,
Та з неба дощ, та хліб, та всячину!
По цій мові та будьмо здорові:
Пили-гуляли, галушки їли, молодих бачили,
Покажіть тепер, де ваші двері.

Повільно-повільно все затихає і весілля закінчується.

Слід зазначити, що і в наш час у селах весілля проходить приблизно за такою ж схемою, яку ми розглянули, звичайно, з певними особливостями, характерними для того чи іншого регіону. У містах же — трохи спрощено, але у більшості випадків з дотриманням обрядових дій першого дня весілля. Тут є і коровай, і зустріч молодих хлібом-сіллю, і батьківське благословення, і „весільний поїзд“, і „перейми“, і посипання молодих зерном пшениці та дрібними грішми, і обдарування молодих тощо.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які відомості про те, як укладався шлюб у наших давніх предків, Ви знаєте?
2. Що Ви знаєте про дошлюбні стосунки молодих людей у далекі від нас часи? Чи залишилися вони незмінними до наших днів, чи змінилися? Змінилися на краще чи навпаки?
3. Ваше ставлення до сучасних громадянських шлюбів. Обґрунтуйте свою думку.
4. Нерівні шлюби. Чи існують вони зараз? Обґрунтуйте ставлення до таких явищ.
5. Що Ви знаєте про нетрадиційні шлюби, які колись існували в Україні?
6. Яких обрядів дотримувались на сватанні?
7. Яка роль відводилась старостам на сватанні?
8. Що таке оглядини?
9. Звідки пішла назва обряду „заручини“ і що вона означає?
10. Що таке дівич-вечір і які його особливості?
11. Яка тематика весільних пісень, які співалися на дівич-вечорі?
12. Що символізують собою коровай, шишки, гільце?
13. Що собою символізує обряд обсіпання молодих зерном, цукерками, дрібними грішми?
14. Символом чого був і є в українців вишиваний рушник? Поясніть значення виразу „стати на рушник“.
15. Чи доводилося Вам бачити на весіллі обряд покривання голови молодої хусткою? Що він означає?
16. Які Ви знаєте цікаві примовки і побажання, що виголошуються на адресу молодих при обдаровуванні?
17. Традиції першої шлюбної ночі. Якими вони були колись?
18. Традиції другого дня весілля. Що Ви про них знаєте?

²⁶ Окремі весільні побажання взято із книги М.К. Дмитренка, Г.К. Дмитренко „Уроки з народознавства“. — К., 1995. — С. 161—163.
Окремі весільні побажання записані в с. Ласки Народицького району Житомирської області та в селі Новопавлівка Межівського району Дніпропетровської області.

§ 58. Похоронні та поминальні обряди в Україні

Коли закінчується термін земного життя, відведеного Богом, людина, як кажуть у народі, стає на поріг вічності, стає на Божу дорогу. Смерть дорогої людини — це завжди велика трагедія, велике горе для тих, хто її любив і втратив. Як прожила людина, які діла залишилися після неї — така про неї й пам'ять. І ця пам'ять втілюється у похоронно-му обряді, який часто є перевіркою моральних якостей та совісті живих.

В уявленні народу смерть — це жінка-скелет у білому одязі із косою у кістлявій руці. Вона приходить у призначений час і ніхто й ніщо вже не може розжалобити й упросити її. Існує цілий ряд прикмет, які передують настанню смерті, зокрема українці вірять, що собака виє і припадає головою до землі, вісуючи скору смерть когось із родини. Пророкує смерть і пташка, що залетіла в хату, незрозумілий скрип стін, даху, курка, що співає на порозі дому, ікона, що без будь-яких на те причин зірвалася зі стіни тощо. Вважають, що навіть сни можуть передвіщати смерть. Якщо комусь сниться, що побудував собі чи комусь хату, то цей сон обов'язково збудеться — комусь-таки „побудують“ домовину, якщо сниться церковний дзвін, кінь, або ж сниться, що випав зуб, то це знову ж таки погана прикмета, що є передвісником смерті.

Страх смерті. Він притаманний кожній нормальній людині, бо за порогом вічності стоїть щось незвідане, таємниче, містичне. Тому не випадково, що живі бояться мертвих, а магичні обрядові похоронні дії передбачають знешкодження впливу світу мертвих на світ живих. У домі, де є покійник, не прийнято голосно говорити, кричати, стукати, не можна покійника залишати вночі самого, щоб нечистий не забрав його душу; треба закрити всі дзеркала, щоб не привиділося в них щось страшне, ні в якому разі не можна класти в домовину фотографії живих людей, які були дорогі небіжчикові за життя, щоб вони не пішли за ним слідом тощо.

Похоронний обряд починається із запалювання свічки, лампадки і обмивання покійника, що є першим етапом очищення. Потім небіжчика одягають у новий неодряганий одяг („смертельне“), який люди похилого віку завбачливо готують заздалегідь, а старий одяг, деякі речі, особливо коли людина тяжко хворіла, спалюють на вогнищі. Обряд спалювання прийшов до нас із найдавніших часів, коли стародавні слов'яни спалювали померлих. Небіжчика клали у великий, видовбаний із дерева човен (лодію), туди ж клали його майно, їжу,

зброю, убитих дрібних тварин і птахів, іноді — дружину або наречену (за їхньою згодою), яких теж перед цим убивали, слуг, худобу і все це спалювали на величезному вогнищі, на місці якого згодом насипали великий курган. Наші давні предки вірили, що все це знадобиться померлому у потойбічному світі. З часів глибокого язичництва дійшов до нас звичай співати на похоронах. Але пісні ці мають лише тужливу мелодію і неймовірно зворушливий зміст.

На перший погляд, похорон і пісня — це несумісні поняття. Але вже такий видно у нас народ, що співає не лише в радості, але і в горі. Мабуть, саме такого типу пісні з'явилися на основі голосінь, які раніше були дуже поширені в Україні і без яких не обходилися жодні похорони. Голосіння за померлим — це висловлення безмежного жалю, розпачу і подальшої долі тих, хто так побивається за померлим: чи це невішні батьки, чи дружина за чоловіком, чи нещасні сироти. Час виконання голосінь може бути різним: у момент смерті чи зразу після неї, під час поховання небіжчика, у поминальні дні — так звані святочні голосіння. Прикладом може послужити плач матері за сином у Свят-вечір:

Синочку, синочку, Іваночку,
Хто би був — казав посліднього Свят-вечора,
Що ти уже цього Свят-вечора не будеш вечеряти,
А будеш у гробі спочивати?
Тут то твоє місце порожнє,
Тут то твоя ложечка стоїть,
Синочку мій дорогий, синочку мій!²²⁷

СИРОТА ЗА МАТІР'Ю

Мамочко моя, пчілочко,
мамочко моя, ластівочко,
словечко моє вірнеє,
зозулечко моя лугова,
навіщо ти мене кинула?
Нема кому мені правди сказати,
ні на кого мені діток бросити маленьких,
нема до кого мені прийти,
ні з ким мені поговорити.
Звідки ти до мене прилетиш?

²²⁷ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. — К., 2001. — С. 233.

Із якої стороночки мені тебе виглядати?
 Сонечко моє яснее,
 рученьки мої пишнії,
 ніжечки мої ходушечки!
 Находились твої ніжечки,
 наробились твої ручечки!
 Очечки твої карії; надивились твої очечки.
 Птичка моя одлетная!
 Одлетіла ти од мене, моя мамочко,
 не буду вже я тебе бачити,
 личенько твоє білеє.
 Чому ти не встанеш
 да не змовиш словечка свого правдивого?²²⁸

Душевний біль, розпач і туга звучать у цих плачах.

Хоч у текстах голосінь немає форми, притаманної віршам, але іноді є певне римування. У цілому маючи одне призначення на різних територіях України, голосіння відзначаються своєрідним колоритом, притаманним тій чи іншій місцевості.

Доки в домі лежить покійник, горять свічки, читають Псалтир, згадують усі добрі вчинки небіжчика за життя. Навіть якщо це була не зовсім порядна людина, все одно прийнято говорити тільки хороше і простити йому всі нанесені образи.

Наступного дня сходяться люди, а ближче до полудня рідні прощаються з покійником і вкладають його у домовину. Згодом похоронна процесія йде до церкви, а звідти до цвинтаря, де зарані викопана могила. Домовину в могилу спускають на рушниках, а потім усі присутні кидають у яму по жмені землі.

Існує багато магічних дій, пов'язаних із виносом покійника з хати (тільки ногами вперед, щоб не приходив і не тривожив живих), швидко за покійником закрити двері й ворота, щоб смерть не повернулася сюди знову і більше нікого не забрала, з цією ж метою після виносу покійника швидко підмітали й мили підлогу, крім того, не можна їсти, коли мимо несуть покійника, бо може вирости мертва кістка (наростень), не можна переходити дорогу померлому або йти проти похоронної процесії та багато інших.

Після похорон родичі покійного запрошують усіх на поминки, які завжди починаються споживанням колива, а вже потім інших страв.

²²⁸ Український фольклор. Упор. О.Ю. Бріцина, Г.В. Довженко, Н.С. Шумада.— К., 1998.— С.133.

Про походження колива церква свідчить: імператор Юліан-богівідступник таємно повелів осквернити кров'ю від ідолюської жертви християнську їжу на ринку, але Бог через великомученика Теодора Тирона, що був воїном і відверто сповідував Ісуса Христа, за що і був спалений у 306 році у дні гоніння на християн, повелів християнам не їсти її, а харчуватися коливом — вареною пшеницею з сушеними плодами та з медом.

Як і в дохристиянські часи, наступного дня родичі йдуть на цвинтар і несуть сніданок покійному, по дорозі роздаючи частину продуктів старим людям, дітям. На могилі розкладають принесене, снідають, поминають добрими словами покійника, а те, що не з'їли, залишають на могилці — для пташок.

Коли ж помирала молода дівчина чи молодий хлопець, похорони якоюсь мірою нагадували весілля. Небіжчиків одягали у весільне вбрання, дівчині одягали на голову вінок із стрічками, на палець — перстень із воску, розплітали косу, юнаку прив'язували до пояса червону хустину, а тих, хто несе домовину, перев'язували весільними рушниками. Як і на весілля, печуть коровай, роблять весільне гільце, їх роздають на цвинтарі людям. Вважали, що померлі юнак чи дівчина ніби-то беруть шлюб із підземним божеством. Крім того, існував іще звичай із середовища живих молодих людей вибирати небіжчику пару, так звану „княгиню“ чи „князя“, які у процесі похорону грали роль нареченого чи нареченої, а після — вдівця чи вдовиці.

Навмисне вбивство, самогубство, вільомство, чаклунство — це непростими гріхи, за які Бог жорстоко карає. Таких непростимих грішників не ховають на цвинтарі, не ставлять їм пам'ятників, не виконують ніяких поховальних і поминальних обрядів, їх не відспівують у церкві тощо. За християнською релігією, їхні душі не потрапляють ні до пекла, ні до раю, вони приречені на вічне митарство і вічні муки. Вільом та чаклунів ховали обличчям униз, щоб після смерті вони не шкодили людям, їм пробивали серце осиковим кілком, засипали очі свяченим маком або ж відтинали голови.

Похоронні обряди справедливо називають обрядами пам'яті. Православна церква поминає померлих у 3-й, 9-й, 40-й дні, в річницю після смерті, в день народження та в день Ангела. За християнською релігією, два перші дні після смерті Ангел водить душу місцями земного життя, де були радощі й печалі, де душа творила добро і зло, а третього дня душа возноситься на небеса і стає перед

Всевишнім. Наступні шість днів Бог показує новопреставленій душі рай, де вона перебуває до дев'ятого дня. На дев'ятий день душа знову стає перед Господом, після чого на 30 днів мандрує до пекла, щоб побачити всі жахи, які терплять грішники за скоєні на землі гріхи, а на 40-й день знову стає перед Богом, який визначає її подальше перебування в раю чи у пеклі. Усі 40 днів після смерті слід молитися і просити у Бога прощення гріхів небіжчику і помилювання. Молитва коротка, її легко можна запам'ятати: „Господи, зі Святими упокой душу новопреставлено(ної) раба(и) Божого(ої) (ім'я). Прости йому (їй) гріхи вольні й невольні і даруй Царство Небесне. Амінь“.

Хоч як би не розкаювалася у своїх гріхах душа на тому світі, вона вже нічим собі не допоможе. Полегшити її участь можуть лише живі своїми молитвами.

Є дні всезагального поминання померлих: субота м'ясопусна, субота 2-ї, 3-ї і 4-ї седмиці Великого посту, на Проводи (Радоницю, Гробки, Могилки), суботу Троїцьку, поминання „православних воїнів, які за віру й вітчизну на полі брані життя віддали“ (11 вересня), субота перед днем великомученика Димитрія Солунського (8 листопада).

Що ж таке Проводи? Це звичай поминати померлих на їх могилах через тиждень після Великодня. З усіх кінців України сходяться, з'їжджаються на могилки своїх рідних родичі, розстеляють скатертини, розкладають на них їжу, обідають, правлять панахиду, роздають людям продукти, щоб вони пом'янули померлих, згадали їх добрим словом, тим самим шануючи пам'ять свого роду. „Колись одна бабуса, — пише Л.В. Іваннікова²²⁹, — розповідала мені: „На проводи всі померлі виходять до воріт кладовища і стоять, виглядають, хто до них прийде“. Та чи ж усі дочекаються, чи до всіх прийдуть? На превеликий жаль, є такі сини, дочки й онуки, які навіть у поминальні дні не спішають провідати своїх рідних, не те, що у звичайні, не пом'януть, не доглянуть їхні могилки, не згадають добрим словом. Бог їм суддя. Єдине, що треба пам'ятати, що всі ми не вічні. Пройдуть, пролетять роки і до кожного прийде той час, коли ми теж, уже з того світу, будемо з надією виглядати тих, хто нам дорогий, хто до нас прийде. А чи прийде?..

У передхристиянські часи кожен рід об'єднував не лише покоління живих людей, а й померлих родичів. Вважали, що помираючи, людина іде в потойбічний світ, щоб через деякий час повернутися до життя через нове народження. Тому не випадковим є звичай нашого

народу давати новонародженим дітям імена предків. Своєрідність релігійно-світоглядних уявлень у найдавніші часи полягала в тому, що смерть людини не сприймалася родичами як непоправна трагедія, за покійником не було прийнято плакати, просто це сприймалося як тимчасовий відхід в інший світ для майбутнього повернення.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які Ви знаєте прикмети, що за віруваннями українців віщують смерть?
2. Якщо в домі є покійник, яких обрядодій дотримуються рідні?
3. Що Ви знаєте про обряд спалювання померлих, який колись був поширений у слов'ян?
4. Що таке голосіння? Які їх основні мотиви?
5. Покійника в яму спускають на рушниках. Що це символізує?
6. Які обряди й магичні дії виконують у домі під час і після виносу покійника?
7. Яка страва є обов'язковою на поминках?
8. Чим Ви поясните, що в давнину похорони молодого хлопця чи дівчини нагадували весілля?
9. Простими і непростими Богом гріхи. Що Ви про це знаєте?
10. Чому самогубців раніше не дозволялося ховати на цвинтарі?
11. Які християнські вірування, пов'язані із 3-ім, 9-им і 40-им днями поминання покійних Ви знаєте?
12. Вивчіть і прочитайте напам'ять молитву за упокій душі померлих.
13. Назвіть дні загального поминання померлих у році.
14. Що таке Проводи?
15. Чи доглядаєте Ви могилки померлих своїх близьких родичів? Як Ви і ваші рідні поминають померлих?
16. Чим Ви поясните те, що у передхристиянські віки не було прийнято плакати за померлими?

Література

1. Борисенко В.К., Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988.
2. Весільні пісні. — К., 1988.
3. Дмитренко Г.К., Дмитренко М.К. Уроки з народознавства. — К., 1995.
4. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1993.

²²⁹ Дмитренко М.К., Дмитренко Г.К. Уроки з народознавства. К., 1995. — С. 174.

Тим більше, що прізвища сьогодні умовні, вони не відображають ні роду занять конкретної людини, ні її характеру, зовнішності, поведінки і т.ін. Справедливо говорять у народі, що не прізвище красить людину, а людина може зганьбити чи прославити своє прізвище.

Запитання і завдання на закріплення:

1. В який спосіб наші давні предки стали розрізняти людей з однаковими іменами?
2. За якими ознаками найчастіше давалися прізвиська? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади прізвиськ князів київських або інших історичних осіб і обґрунтуйте їх влучність.
4. Що Ви можете сказати про прізвиська, які давали своїм товаришам запорозькі козаки?
5. Коли саме прізвиська стали прізвищами?
6. Які припущення щодо походження Вашого власного прізвища Ви можете навести?
7. Які цікаві історії, пов'язані з українськими прізвищами та їх носіями, Ви знаєте?

Література

1. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.
2. Вартаньев Э.А. В честь и по поводу. — М., 1987.
3. Введенская Л.А., Колесников Н.П. От собственных имен к нарицательным. — М., 1989.
4. Магия имени / сост. А.Ю. Романова. — Донецк, 2003.
5. Матвієнко А. Рідне слово. — К., 1994.
6. Поляков Е.Н. Из истории русских имен и фамилий — М., 1975.
7. Суперанская А.В. Как вас зовут? Где вы живете? — М., 1964.
8. Успенский Л.В. Ты и твоё имя. Имя дома твоего. — Л., 1972.
9. Чак Є. Мандрівка в Країну слова. — К., 1981.

XIV. Українська народнопоетична символіка

§ 63. Українська народнопоетична символіка

Наш народ щедро обдарований Богом образним мисленням і пишною уявою, то ж і не дивно, що навколишній світ, яким так люблять милуватися українці, помічаючи все до найдрібніших деталей, уміння порівнювати й узагальнювати породили велику кількість поетичних образів-символів. Так, у народній творчості досить часто зустрічаються образи *орла* й *сокола*, які завжди уособлюють силу, мужність, часто — вірність Україні:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами — лісами...

***

...На клич України орли прилетіли...
(Т. Г. Шевченко „Гайдамаки“)

Не лише у народній творчості, але і в побуті типовими були порівняння козака з орлом чи соколом або вживання цих образів-символів у звертаннях: „орле сизокрилий“, „соколе ясний“ чи пестливе „соколику мій“.

Символом подружньої вірності, чистого кохання, ніжності в українському фольклорі наділені *голуб* і *голубка*. Широко вживані в народній мові пестливі звертання: мій голубе милий, голубонько сиза, голубе сизокрилий, а про закоханих говорять, що вони „воркують“, як пара голубів. У дохристиянську добу слов'яни пов'язували голуба із божеством грози, дощу, вітру²⁴¹. А з прийняттям християнства голуб став символізувати Святий Дух, тому не дивно, що існував закон, за яким заборонялося їсти голубів.

У народнопоетичній символіці образ *солов'я* — це символ людського щастя. Непоказна зовнішньо пташка, наділена божественним голосом, не могла не зворушити таку високопоетичну, таку вразливу

²⁴¹ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С.62.

душу, яку дав Бог українцям. „Соловейко“ — так з любов'ю називають у нас цього неперевершеного співака.

Ластівка за народною уявою приносить весну і добрі вісті. Крім того, вона вважається символом родинного щастя. Оселившись під дахом, вона охороняє спокій родини, охороняє саму оселю, тому не можна руйнувати її гнізда чи вбивати ластів'ят. Існує повір'я, що за зруйноване гніздо ластівка завжди помститься — підпалить оселю.

Символом нещасливої жіночої долі в українській народнопоетичній творчості став образ *чайки-матері*:

Ой горе ж тій чайці, ой горе небозі;
Що вивела чаєнята при битій дорозі!
А чумаки йшли та чаєчку найшли.
Чаєчку зігнали, чаєнят забрали.

Образ чайки-матері досить часто в українців асоціюється з образом знедоленої України, яка, як та чайка з чаєнятами при битій дорозі, кинута на поталу злим ворогам:

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити.
Витоптала орда кіньми
Козацькії діти.

Досить-таки суперечливий в українському фольклорі образ *зозулі*. Зозуля — це один із найдавніших персонажів української міфології. Існує дуже давня легенда про походження її від жінки, що вбила свого чоловіка, за що й була проклята Родом чи Перуном на довічне одиноке життя без подружньої пари. Існує кілька трактувань значень образу зозулі. В одному випадку — це образ матері, що покинула напризволяще своїх діток, а друге значення зовсім протилежне — символ добра, оберіг, що захищає рід. Ставлення народу до зозулі перш за все простежується із форми звертання до неї, а називають її українці лагідно, з любов'ю: зозуленька, зозулька, зозулечка:

Закувала зозуленька
В зеленому гаї...

***

У другому броді
Зозулька кувала,
Літечко казала.

Зозуля — птиця-віщунка. У народі вірять, що вона пророкує термін життя тому, хто в неї про це запитує. Почувши зозулин голос, молоді дівчата не лише запитують скільки років їм ще дано жити, а й загадують на майбутню долю і просять родинного щастя: „Накуй, птахо, долю-пречисту. Начаклуй, збережи затишно-дітну, хатньо-святкову, мило-багату. Щоб з любов'ю на многії літа“. Це ж замовляння промовляють, вишиваючи зозулю на полотні.

У народній уяві *ворон* завжди був вісником нещастя, горя:

Летів ворон через сад зелений
Та й сів на калину.
Любив та й покинув козак, ой покинув,
Молоду дівчину.

Похмура зовнішність цього птаха, різкий неприємний голос завжди зумовлює передчуття чогось недоброго. Якщо соловейко „щечече“, „рида від щастя“, то чорний ворон „кряче“, накликаючи біду:

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та на глибокій долині,
Ой плаче, плаче молодий козаче
По нещасливій годині.
(„Ой кряче, кряче та чорненький ворон“)

***

Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...

(Т. Шевченко)

Збірний образ гайвороння, круків у народній уяві асоціювався не просто з якимось великим горем, не просто з нещастям, а завжди зі смертю:

...Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
„Та ще мене гайвороння
Укрили з півночі...
Кляють очі козацькі!“

(„Ой чого ти почорніло...“ Т.Шевченко)

***

Воли його коло воза
Понуро стоять.
А із степу гайворони
До його летять.

(„Ой не п'ються пива-меди“ Т.Шевченко)

***

...Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі...

(Т. Шевченко)

З народною міфологією пов'язані міфічні постаті Карни і Жлі, які [В.Міллер] є уособленням моральних людських понять. Зокрема Карна символізує собою персоніфікований образ кари (від слова „карати“) за гріхи, а Жля, Желя (від слова „жаль“) — образ-символ туги, печалі.

З давньоруської міфології прийшов до нас образ зловісної птиці Див, яка віщує біду, нещастя, смерть. Її тривожний крик розлягається далеко по землі, сковує свідомість, передвіщаючи жакливі, невідворотні події. Так, у „Слові о полку Ігоревім“ сказано, що після того, як Ігореве військо виступило в похід на половців, зловісна птиця Див стрепенулася на дереві, зняла тривожний крик, який почули далеко у воловецькій землі. Голос Дива вселив дух перемоги в душі воловецьких воїнів і підняв у повітря величезні зграї воронів, круків, гайвороння, які, закриваючи сонце, полетіли слідом за Ігоревим військом у передчутті великої здобичі, великого для себе бенкету.

В українській народній поезії дуб завжди виступав символом здоров'я, сили і мужності. „Здоровий, як дуб“, „міцний, як дуб“, — так кажуть у народі про здорових, сильних фізично людей, на які завжди щедрою була українська земля. Згадайте Івана Піддубного, який гнув підкови руками, братів Кличків, наших сучасників, найсильніших людей світу, та багатьох інших, які прославили Україну.

Поклоніння деревам, зокрема дубу, сягає своїм корінням найдавніших часів. У різних народів існує багато легенд, казок і пісень про це дерево. Дубовий вінок, як символ влади і могутності, прикрашав голову головного бога грецького Олімпу — Зевса. А в давніх слов'ян дубові гаї, де стояли ідоли язичницьких богів на чолі з Перуном, взагалі вважалися священними. Тут проходили ритуальні дії, які включали й поклоніння священним деревам. За легендами, існувало Божественне Дерево Життя, описане в апокрифах: „А посреди Раю Древо Животное, еже есть божество, і приближается верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоти; воно покриваєть вітвям весь Рай, імієть же листья от всіх дерев і плоди тоже. Исходит от него сладкое благоуханіє, а от корня его текуть млеком і медом 12 источников“²⁴². Першодеревом світу вважався Прадуб, який росте у Вирії. За віруванням давніх слов'ян, душі померлих і душі ще не народжених живуть у казковій країні, у чарівному світі, назва якого — вирій. Слово „вирій“ (вирай, край), на думку окремих учених, пов'язане із словом „рай“. На думку інших, — це острів у Всесвіті, першоземля богів і світу, сонмище богів та померлих. На цьому острові ніби-то росло Першодерево світу — Прадуб з молодильними яблуками. Той, хто скуштує цих яблук, стає безсмертним. На цей же острів на зиму ніби-то прилітають птахи (За Д. Зеленіним).

З давніх часів вважають, що дуб має магічну силу. Не випадково, мабуть, і магічні ритуали язичників проходили в дубових гаях. Під дубом росте й біла омела, що має сильні магічні властивості і яка, як і гілочки, листя, кора та жолуді дуба, широко використовується у народній медицині і в чаклунській магії. Жолудь допомагає при безплідності, сприяє зачаттю дитини, якщо його постійно носити з собою.

Дуби — це наймогутніші і найдовговічніші дерева, які коли-небудь росли на наших територіях. Зараз на Рівненщині росте дуб, який справедливо вважається найстарішим деревом в Україні. Йому — вдумайтеся у цю цифру — 1300 років! Цей дуб, мабуть, бачив поклоніння язичників своїм богам, бачив цих могутніх богів поваленими, перетвореними в прах з приходом християнства. А скільки поколінь людей він бачив і скільки пережив, то ж чи можна його не вважати священним? Мимовільно застигнеш у німому захопленні з молитвою на вустах перед цим велетнем, що прийшов до нас із сивої глибини віків²⁴³.

²⁴² Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Т. II, 1868.

²⁴³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 56.

Верба — це ще одне дерево-символ України. На відміну від калини, вона уособлює нещасливу жіночу долю, про що говорить навіть зовнішній вигляд цього дерева: опущені додолу віти, тоненькі гнучкі гілочки, які хиляться туди, куди повіє вітер.

За язичницької доби верба вважалася „чаклунським деревом“, бо в народі вірили, що вона служить нечистій силі: гнучкими тоненькими гілочками верби відьми ніби-то скріплювали помело, на якому літали, також її використовували у магічних заклинаннях — зав'язували вербовий вузол, промовляючи над ним заклинання з добрими чи поганими намірами. Розв'язували вузол тоді, коли заклинання збувалось.

Ранні християни теж вважали вербу нечистим деревом, бо з неї, за Біблією, були створені цвяхи для хреста, на якому розіп'яли Ісуса²⁴⁴. Пізніше таке ставлення до верби змінилося на прямо протилежне, її почали вважати символом відродження, оновлення. Вірили, що вся життєдайна сила землі зосереджена у вербових „котиках“, які з'являються, коли ще вся природа спить, тому з певними замовляннями з'їдали декілька „котиків“ в надії на зцілення, оздоровлення організму. Вірили, що освячені вербові палички, увіткнуті у кутках ниви, приносять багатий урожай, а кинуті проти вітру — відведуть блискавку від оселі. Нею обкурювали хату від пропасниці, лікували хворих дітей, кидаючи гілочки в купіль, пили вербовий настій, щоб не боліла голова тощо²⁴⁵.

Яке ще дерево удостоєне такої всенародної любові, як *калина*? Про яке ще дерево складено стільки віршів, пісень?

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

²⁴⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1916 — С. 166.

²⁴⁵ Вовк Хв. Там само. С. 170.

***

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.

Це красиве дерево нагороджувало людей цілющими ягодами, які широко використовувались у народній медицині. Гарячими калиновими напоями з медом лікували простуду, відварами та настоянками — серцеві захворювання. Вона служила й начинкою для пирогів, господині варили з неї смачні киселі — „калинники“, гронами калини прикрашали святковий стіл, на якому обов'язково стояла пляшка калинової настоянки — „калинівка“.

Червона калина здавна вважалася символом України. Її садили біля хати і до глибокої зими червоніли її ягоди, звеселяючи двір, її дарувала дівчина своєму нареченому на знак вірності й любові, нею прикрашали весільне гілце молодії. Вона була не лише окрасою оселі, а й оберегом. Вишита на рушниках, дівочих сорочках, вона символізувала найкращі людські почуття — любов, вірність. Калині приписували чудодійну силу. З калиною пов'язане дуже давнє повір'я, яке збереглося до наших днів: якщо вирізати з калини сопліку і заграти в хаті, де чекають дитину, то обов'язково народиться хлопчик. В уяві українців калина завжди уособлювала дівочу красу. „Гарна, як калина“, „пишна, як калина в лузі“ — так говорять у народі про дівочу вроду.

Образом-тотемом українців здавна була *тополя*. Колись у кожному поселенні наприкінці весни проходило свято тополі. Обирали найстрункішу дівчину, якій зав'язували над головою руки. На підняті руки навішували зілля, стрічки, хустки, намисто тощо. Дівчину водили селом, полем, лугом, співаючи:

Стояла Тополя край чистого поля,
Стій, Тополько, стій, не розвивайся,
Буйному вітреньку не піддавайся...

Образ тополі широко вживаний у народній поетичній творчості, де виступає уособленням нещасливої дівочої долі.

Символом краси, кохання, іноді нещасливої парубочої долі, смутку українці вважають *явір*, тому не випадково, що пістичний образ явора так задушевно оспіваний нашим народом:

Стоїть явір над водою, в воду похилився,
На козака пригодонька, козак зажурився.
Не рад явір хилитися — вода корінь мие;
Не рад козак журитися, так серденько ние!

„Кучерява берізка, берізонька, струнка білокора красуня“, — так з любов'ю говорять про *березу* — це красиве дерево, яке справедливо вважається символом чистоти і дівочої ніжності. То ж чи могли поети обійти своєю увагою це дерево? Звичайно, ні. Красива берізка весною, коли кожен листочок радіє приходу теплих сонячних днів і невимовно прекрасна вона восени, коли стоїть замріяно-журлива у золотому вбранні, що горить, переливається на сонці.

Береза досить поширена в Україні. З березою пов'язана назва одного із весняних місяців — березень. І не випадково. Першими серед дерев прокидаються від зимового сну берези. Ще навколо все спить, а вони вже оживають: вже струмлює по стовбурах їхня кров — березовий сік — улюблений напій слов'ян, який поповнював вітамінами виснажений за зиму людський організм. Його збирали ранньою весною, обережно надрізаючи кору дерева. Здавна відомі цілющі властивості бруньок та листя берези, настої й відвари яких широко використовуються в народній медицині. У побуті прості люди на корі берези вчилися грамоті.

Яблуня і *вишня* відомі в Україні давно, але спочатку як дикі рослини, а вже пізніше окультурені селекціонерами. Україна здавна славилася вишневими садками — села просто потопали в них. Солодкі плоди вишень і яблунь у поетичній творчості народу часто асоціюються із звабою непорочної юної краси: дівчина, як наливне яблучко; рожеві губки, як ягідки, а духмяний цвіт цих дерев — символ ніжності і в той же час скороплинної молодості. З цими деревами пов'язані цікаві звичаї: якщо дерево не дає плодів декілька років, його можна „заякати“. Беруть сокиру і нею, легко постукаючи по стовбуру, погрожують його зрубати, якщо не буде родити. Але найдивовижнішим є те, що такі „злякані“ дерева часто починають плодоносити, причому дуже рясно.

Терен в українців — це символ суму, печалі, забуття. „Біті шляхи поросли тернами“. Існує легенда про його походження, в основі якої лежить трагедія нещасливого кохання. Терном став юнак, якого розлучили з коханою. За часів язичництва волхви не дозволяли зрубувати терен саме з цієї причини.

На відміну від інших дерев *осику* з прадавніх часів вважають нечистим заклятим деревом. Чому? Як говорить легенда, Іуда повісився саме на осиці, тому й тремтить її листя навіть у безвітряну погоду. Із неї не будують осель, не виготовляють хатніх ужиткових речей. У той же час обереги з осики вважаються сильними і надійними, бо їх дуже боїться нечиста сила. „Мертва“ сила цього дерева дуже велика. Щоб вампіри не виходили з могил і не завдавали шкоди живим, у могилу забивали осиковий кілок. Існує повір'я, що змії настільки живучі, що часто вбита змія через деякий час оживає знову. Але якщо вбиту змію повісити на осику, вона вже ніколи не оживе.

Існують ще й інші вірування, пов'язані з цим деревом. Щоб припинити засуху, у могилу самогубця втикають осиковий кілок і поливають його водою. Коли доводиться йти вночі через ліс, треба взяти в руки осикову паличку, вона теж буде оберегом від нечистої сили. За допомогою осикової палички можна примусити відьму обернутися твариною або ж, навпаки, набуті людської подоби.

Досить часто людську долю в народнопоетичній творчості символізують образи квітів, трав. Так, нев'янучу силу, красу символізує хрещатий барвінок, ласку, красу — мальва, відвагу, геройство — хміль, любисток — любощі тощо.

Українці вірять, що при народженні Бог кожній людині дає її *Долю*. Кому — щасливу, кому — так собі, а кому — нещасливу:

Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає...

(Т.Шевченко)

„Свою долю не обійдеш і конем не об'їдеш“, „так на роду написано“, „така її доля“, „такий талан“ (тобто доля), — співчутливо говорять у народі і щиро вірять, що „від своєї долі не втечеш“. Чи життя таке, чи так традиційно склалося, що в народній творчості найбільшого оспівана нещаслива доля:

А що за дівчина була
Так-так, що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав...

(Т. Шевченко)

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.

(Т. Шевченко)

Образ-символ Долі настільки яскравий в народній поезії, що чітко постає перед очима скорботною жінкою. Тому не випадково, що зверталися до Долі, як до живої істоти, часом з подякою („дякувати долі“), часом з проханням, часом з докором, а іноді — із прокльонами:

Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.

(Т. Шевченко)

Національною гордістю українців є *вишитий рушник* — символ людської долі, її життєвих доріг, на яких у червоному і чорному кольорах переплелися радість і печаль, щастя і горе.

Не було жодної дівчини чи жінки, яка б у вільну хвилину довгими зимовими вечорами не схилялася над білим полотнищем, яке під вправними руками згодом ставало окрасою оселі. Вишивати вчилися змалечку і вже у підлітковому віці досягали у цій справі великої майстерності. Було звичаєм, що кожна дівчина на виданні вишивала весільний рушник, на якому подавала хліб-сіль своєму нареченому і на який ставала при вінчанні, вишивала рушники сватам, і, звичайно, вишивала рушники, щоб прикрасити ними батьківську оселю та й свою власну після одруження.

Особливий рушник-оберіг червоно-чорними нитками вишивала мати на щастя синові, який вирушав у далеку дорогу. Це був не лише оберіг від лиха, але й теплий спогад про рідну домівку, про рідних його людей.

Ой прийми, синочку, рушничок від мене,
Від зла і спокуси хай береже тебе.
Його вишивала різними нитками,
Стиха поливала дрібними сльозами.
Додому вертайся скоро-скоренько,
Болить за тобою у мене серденько,
Я буду за тебе та Бога молити,
Щоб могла щаслива ще тебе зустріти.

З особливою любов'ю матусі-українки вишивали невеличкі рушнички для своїх маленьких дітей. На рушничках для дівчаток красувалися квіти барвіночка та незабудки, ніжний цвіт яблуні чи вишні, а на рушничках для хлопчиків — листя дуба, вусики хмелю, чорнобривці та волошки.

Вишитий рушник — це символ гостинності. Як і колись, у наші дні найдорожчих гостей зустрічають хлібом-сіллю на вишитому рушнику, причому ця традиція, навіть у період найсильніших гонінь на все українське, ніколи не ігнорувалась нашим народом. Жодне сучасне весілля також не обходиться без вишитих рушників: батьки на вишитому рушнику подають молодим коровай, на вишитий рушник молоді стають при вінчанні, рушником перев'язують дружка і дружку, і у всіх цих випадках рушник — це символ життєвої дороги майбутнього подружжя, де червоними і чорними нитками вишиті радість і печаль, любов і журба: „Червоне — то любов, а чорне — то журба“, — так співається в пісні „Два кольори“ (слова Д. Павличка) — улюбленій пісні нашого народу.

Вишиваний рушник супроводжує людину все життя — від народження до самої смерті. І в останню путь проводжають померлих з рушником і на рушниках, бо на рушниках опускають небіжчика в могилу.

Рушники — це окраса оселі. Їх вішали над образами, над картинами, над вікнами або просто так на стінах. Вони не тільки прикрашали, звеселяли навіть бідне житло, робили його затишнішим, а й служили оберегами, охороняли оселю та її мешканців від „поганих“ людей і „чорних“ сил.

Тож не випадково вишиваний рушник став символом України, сприяючи відродженню національної свідомості українців, відродженню нашої державності.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що сприяло виникненню української народнопоетичної символіки?
2. Як через образи-символи передався патріотичний дух українського народу, його замилювання природою, багатство душі, здатність на глибокі щирі почуття?
3. Які образи-символи найбільше близькі нашому народу? Чому? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Які легенди, пов'язані із птахами-символами, деревами-символами та квітами-символами Ви знаєте? Запишіть їх у творі-мініатюрі.
5. Чи вірите Ви в те, що в кожній людини є своя доля? Обґрунтуйте свій погляд на це питання.
6. Що символізують червоний і чорний кольори на вишитому рушникові?
7. Чи можна вважати вишитий рушник національним символом України? Обґрунтуйте свою відповідь.
8. Які ще, крім названих, українські народнопоетичні символи Ви знаєте?
9. Із творів Т. Шевченка, В. Сосюри та О. Олеся випишіть 5–6 цитат, які будуть прикладами до Вашої розповіді про українську народнопоетичну символіку.

Література

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Т. II, 1968.
2. Афанасьев А.Н. Дерево жизни: избранные статьи. — М., 1982.
3. Дмитренко М. Народні повір'я. — К., 1994.
4. Дмитренко М., Іваннікова П. та ін. Українські символи. — К., 1994.
5. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К., 1992.
7. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860.
8. Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни. — М., 1990.

XV. Усна народна творчість**§ 64. Казки**

Дорогоцінним скарбом українського народу, що увібрав у себе життєвий досвід і мудрість віків, є казки. Вони передавалися із уст в уста, із покоління до покоління впродовж тисячоліть, пропагуючи мораль простого народу, його найгуманніші бажання і мрії. У казках переплітається реальне й фантастичне, у них здійснюються найзаповітніші людські мрії про щастя, добробут, у них добро завжди перемагає зло. Торжество справедливості, перемога правди над кривою — у всі віки — це найвищий ідеал людського суспільства.

У казках знайшли відображення світогляд, світосприймання наших далеких предків, які обожнювали природу, вбачали у всьому живому своїх побратимів. Тому не випадково, що герої казок — тварини, рослини чи явища природи — наділені людськими рисами, та й поводять себе так, як люди („Мишача рада“, „Хитрий заєць“, „Лисичка-сестричка і Вовчик-братик“ та ін.). Кожний художній образ у будь-якій казці — це певний соціальний тип, представник того чи іншого соціального стану, який діє в певних побутових обставинах й уособлює найрізноманітніші риси людської вдачі: працьовитість чи ледарство, доброту чи злість, щедрість чи скупість, чесність чи підступність („Дідова дочка й бабина дочка“, „Про матір-зозулю“). „Кращі зразки народної казки, незважаючи на давність свого походження, й досі хвилюють, захоплюють, бо кожен казковий образ, в який би хитромудрий одіж поетичної уяви він не був прибраний, насправді має під собою глибоку життєву основу. Широта узагальнення в казці така, що крізь товщу історичних нашарувань і серпанок художньої умовності ми завжди бачимо конкретні сторони людського життя, і той чи інший образ чи мотив наповнюється в нашій уяві цілком реальним змістом“²⁴⁶.

§ 65. Календарно-обрядові пісні

Вони прийшли до нас із незапам'ятних часів — із праслов'янської та спільнослов'янської доби. Різноманітні за змістом, характером і часом виконання, вони нерозривно пов'язані з певною порою року і

²⁴⁶ Березювський І. Переднє слово. Мудрий оповідач. — К., 1969. — С. 3, 4.

сільськогосподарськими роботами, оскільки слов'яни споконвіку були хліборобами.

У давніх слов'ян рік починався весною. Таке березневе літочислення зберігалося до 1409 року. Весну зустрічали радісно, з піснями, танцями, іграми. Пісні, які співали від ранньої весни аж до Зелених свят, називали **веснянками**. Як тільки сховався сніг, дівчата й хлопці виходили на пагорби і піснями й танцями закликали весну:

Благослови, мати,
Весну закликати.
Весну закликати,
Зиму проводити.

Щоб швидше настала пора сівби, закликали птахів не баритися, якомога скоріше повернутися з виру, причому в усіх цих піснях звучали аграрно-магічні заклинання, які сприяли доброму майбутньому врожаю. Наші предки вірили в магічну силу слова, що чітко простежується в давніх замовляннях. Так, наприклад, весною, коли розквітнуть проліски та ряст, парубки та дівчата гуртом ходили до лісу і там, промовляючи замовляння на здоров'я і довголіття, топтали ряст:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть.
І ще буду топтати,
Щоб на той рік діждати.

Вираз „топтати ряст“ досить часто вживаний і в наш час. Про хворого, який одужує, кажуть, що він „ще не один рік ряст топтатиме“, а про безнадійно хворого, навпаки, говорять, що йому „вже рясту не топтати“.

Під час так званих „зелених свят“ виконують **русальні пісні**. Зелені свята давні слов'яни пов'язували з культом рослин і померлих предків. Русальних пісень записано мало, але в тих, які збереглися із прадавніх часів, відбилися вірування наших предків у русалок водяних і русалок польових, роль яких у слов'янській міфології негативна. Закінчувався русалчин тиждень проводами русалок:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,

Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили.

(„Проводили русалочки, проводили“)

Після зелених свят наступала пора дозрівання хлібів, пора найдовших у році днів і найкоротших ночей — петрівка. Основна тема **петрівчаних** пісень — тема кохання, очікування заручин та весілля:

Ой Петре, Петре, Іване,
А вже наша петрівочка минає,
А дівчина Ярина чоловіка не має.
Не буде дощу без хмари,
Не буде Ярина без пари.
Наступить хмара, дощ буде,
Ой прийде Павло, то пара буде.

(„Ой Петре, Петре, Іване“)

7 липня (24 червня за старим стилем) на свято Івана Купала співають **купальські пісні**, водять хороводи. Тематика цих пісень така сама, як і русальних — любовно-шлюбна.

Найдавнішими за походженням вважають хороводно-ігрові пісні **землеробської тематики** („Льон“, „Овес“, „Гречка“ та ін.), причому ці пісні можна розподілити за циклами відповідно до сільськогосподарських робіт: веснянки, жнивварські і пісні, куди входять зажинкові, які виконуються на початку жнив, жнивні — під час жнив та обжинкові, що супроводжують святковий ритуал закінчення жнив, **косарські** та **гребовицькі** пісні:

Золотії серпики брязчали,
Поки сього жита дожали;
Тепер вже не будуть брязчати,
А будуть у коморі лежати.

(„Золотії серпики брязчали“)

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Ей, нуте, косарі, бо не рано почали;
Хоч не рано почали, так багато утяли!

До обіда покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді оддыхали,
Потім коси поклепали.
Ополудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А в вечорі холодком
Клали в копочки рядком.
Завтра треба рано встати,
У стіжечки щоб покласти.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

(„Вийшли в поле косарі“)

У багатьох жнивварських піснях тема тяжкої праці на полі поступається похвалі щедрій ниві, яка „сто копів уродила“, величання господаря та женців, які допомогли зібрати багатий урожай.

Зимові свята в Україні супроводжуються аграрно-магічними піснями — колядками та щедрівками, основний зміст яких полягає у побажаннях здоров'я, щастя та доброго врожаю:

На щастя, на здоров'я,
На Новий Рік, на нове літо,
Роди, Боже, жито і пшеницю,
І всякую пашницю.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Запитання і завдання на закріплення:

1. Які найвищі ідеали людства знайшли відображення в українських народних казках?
2. Як Ви розумієте назву циклу — „календарно-обрядові пісні“?
3. Які веснянки Ви знаєте? Коли вони виконувались? Поясніть значення виразу „топтати ряс“?
4. Календарно-обрядові пісні якого циклу пов'язані із культом рослин і померлих предків? Чим Ви поясните, що тематика русальних і купальських пісень переважно любовно-шлюбна?
5. Що Ви знаєте про язичницьке свято Івана Купала?

6. Назвіть основні види хороводно-ігрових пісень землеробської тематики?
7. Які пісні із усього календарно-обрядового циклу вважаються найдавнішими за походженням і чому? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
8. Які обряди, пов'язані із сільськогосподарською тематикою, збереглися до наших днів?
9. Чому у календарно-обрядових піснях зимового циклу звучить побажання доброго врожаю?
10. Простежте на прикладі однієї із веснянок віру наших предків у магічну силу слова.

§ 66. Українські народні побутові пісні

Дивним витвором народного генія є українська народна пісня. Як живий відгомін давно минулих століть, тісно переплетений з сьогоденням, лунає вона в кожній українській оселі, зігріває душу, звеселяє серце. Такого співучого народу, як український, мабуть, більше немає у світі. Понад 200 тисяч пісень (за твердженням учених) — ось який пісенний доробок нашого народу. У піснях відтворено його духовний світ, прагнення, надії й сподівання, радощі й горе. В якому б куточку Земної кулі не лунала українська пісня, вона чарує, зворушує своєю красою і мистецькою довершеністю. З її чистих джерел черпали наснагу всі, хто її слухав, проймаючись повагою до свого народу, який міг створити таку безмірну красу. Арабський мандрівник і вчений Булос аль-Халєбі (Павло Алепський), побувавши в Україні у 1654 і 1656 роках, був зачарований українськими піснями: „Співи козаків радують душу і зціляють від печалі, бо йдуть вони від серця і виконуються наче з одних уст“. Професор Фрідріх Боденштедт, німецький поет XIX ст., у 1845 році в Берліні видав збірку перекладів українських народних пісень, які він так любив і про які так захоплено писав: „У кожній країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як у піснях українців. Який захопливий подих тут, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з силою пронизує його любовні пісні... Справді, народ, що міг співати такі пісні й милуватися ними, не міг стояти на низькому рівні освіти“²⁴⁷.

²⁴⁷ Січинський В. Чужинці про Україну.— Прага, 1942.

Високу оцінку українським народним пісням дали відомі російські діячі культури, зокрема Максим Горький високо підніс українську пісню та її творця — український народ: „Не можу не сказати про талановитий і могутній український народ. Цей народ надзвичайно лагідний, дуже здібний. Я люблю чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудову українську говірку...”

Народна поезія України — апофеоз краси.

Український народ проніс через століття рабства і неволі дороге цінне багатство свого генія. Гляньте, який ласкавий і співучий світ розкривається в його безсмертних піснях“.

Захоплений високопоетичний відгук знаходимо і в Анатолія Луначарського, відомого російського політичного діяча: „Українська музика та поезія є найрозкішніша, найзапашніша з усіх гілок на древній світової народної творчості. Мінорну основним своїм змістом, смутну навіть у своєму веселому пориві, українську пісню ставлять всі знавці на перше місце в музиці всіх народів“²⁴⁸.

„У кожного народу є скарби матеріальні й духовні, які мають не меншу, а може й більшу цінність. Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, а є живі скарби, що йдуть по землі, ідуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу. До таких скарбів належить і народна лірична пісня. Пісня супроводжує нас від народження і до самої смерті, від колиски до могили, бо нема такої значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотом грому“ (М. Стельмах).

Кохався в українських піснях і Олександр Довженко. Він мав красивий голос і дуже любив співати. Для нього пісня була і матір'ю, і дружиною, і коханою. „Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим? Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші, найтонші, найглибші асоціації, що підносить її до вершин людської гідності, до творчості?“²⁴⁹.

²⁴⁸ Луначарський А.В. Про літературу. — К., 1960. — С.615.

²⁴⁹ Довженко О. Твори в 3-х томах. — К., 1960. — Т. 3. — С.22.

Таких захоплених відгуків можна навести чимало, і в кожному з них звучить не лише замилювання українською народною піснею, а й подана гідна оцінка геніальних здібностей її творця — народу.

За змістом і характером ліричні пісні бувають двох типів: родинно-побутові (пісні про кохання, про жіночу долю, про взаємини в сім'ї тощо) та суспільно-побутові (чумацькі, козацькі, рекрутські, бурлацькі та ін.).

§ 67. Родинно-побутові пісні

Пісні про кохання. Величезний цикл цих пісень відтворює найтонші відтінки переживань закоханих, бо кохання може бути щасливим і приносити радість, а може бути гірким і нещасливим. Як сказано у народній пісні:

Не всі тії та сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії та й вінчаються,
Що любляться та кохаються.

Половина та садів цвіте,
Половина обсипається,
Одна пара та й вінчається,
А другая розлучається.

У піснях про кохання звучить ніжність, щирість і всеперемагаюча, нездоланна сила любові:

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
„Цілуй, цілуй, цілуй її,
знов молодість не буде!“

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді.
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
„Цілуй, цілуй, цілуй її,
знов молодість не буде!“

(„Чари ночі“, Олександр Олесь)

Найбільше поетична душа закоханих українців, таких небагатослівних у повсякденному житті і таких палких у коханні, розкривається в пісні. І де тільки беруться ті епітети й порівняння, ті пестливо-ніжні слова, здатні розтопити найхолодніше серце. Щасливі ті жінки, яких доля наділила такими любощами, але удвічі щасливіші ті хлопці, чоловіки, які зазнали такого палкого кохання, що у піднесеному пориві душі здатні на такі красиві слова і гарні вчинки:

Ніч яка місячна, зоряна, ясная,
Видно, хоч голки збирай.
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай.

Небо незміряне всипане зорями, —
Що то за божа краса!
Перлами ясними он під тополями
Грає краплиста роса.

Ти не лякайся, що ніженьки босії
Вмочиш в холодну росу:
Я тебе, вірная, аж до хатиньки
Сам на руках донесу.

Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько,
Тепло — ні вітру, ні хмар...
Я пригорну тебе до свого серденька,
А воно палке, як жар.

(Українська народна пісня)

Дуже часто на шляху до одруження постають життєві перешкоди, які не завжди долають закохані. Це й майнова нерівність, і злі язики ворогів, і підступність суперниць, і незгода на шлюб батьків нареченого чи нареченої, і тривала розлука з коханим і ще багато чого.

Лучше ж мені, мати, тяжкий камінь знати,
Ніж мені нелюба соколом назвати.
Лучше ж мені, мати, гіркий полин їсти,
Ніж мені з нелюбом вечеряти сісти.

* * *

Ні, мамо, не можна нелюба любити!
Нешасная доля із нелюбом жити.
Ох, тяжко, ох, важко з ним річ розмовляти,
Хай краще я буду весь вік дівувати!

* * *

Як ми кохалися,
Як голубів пара, —
Тепер розійшлися,
Як чорная хмара.

Або:

Через свою неньку,
Через рідні сестри
Не можу кохану
До двору привести.

Соціальна нерівність теж часто ставала на перешкоді до щастя. Оскільки батьківське слово було законом для сина, то й вибирали часто не ту, що до душі, а ту, що багатша. Про це народ склав багато пісень як сумних, так і веселих:

„Ой не хоче твоя мати
Мене, бідну, знати,
Хоче собі багатую
Невістку шукати!“

„Нащо мені на подвір’ї
Воли та корови,
Як не буде в моїй хаті
Любої розмови?“

* * *

Лугом іду, коня веду
Розвивайся, луже!
Сватай мене, козаченьку,
Люблю тебе дуже!

Ой коли б ти, дівчинонько,
Була багатенька,
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька!

Ой коли б я, козаченьку,
Була багатенька,
Наплювала б я на тебе,
Й на твого батенька!

У переважній більшості пісень про кохання бідні дівчата та хлопці зображені позитивно, у той час як багаті наділені негативними рисами і змальовані в іронічно-сатиричному плані:

За городом качки пливуть,
Каченята кричуть...
Вбогі дівки заміж ідуть,
А багаті плачуть.

Вбогі дівки заміж ідуть
З чорними бровами,
А багаті вдома сидять
З кіньми та волами.

(„За городом качки пливуть“)

Тематика пісень про родинне життя надзвичайно широка. Це і нещасливе життя зі старим нелюбом-чоловіком („Ой під вишнею“, „Чи я в лузі не калина була“), нещасливе життя з чоловіком-п’яницею („Ніхто ж не винен“), гірка доля приймака, сиріт, вдови, безрадісне життя зі злою свекрухою і досить рідко — про щасливе подружнє життя.

Особливою популярністю в народі користувалися й користуються жартівливі пісні, в яких, за словами М. Закревського, бачимо „привілля для веселощів, іронії, дотепу українця, без яких він не може жити“. Тематика жартівливих пісень досить широка та й самих їх величезна кількість. Жартівливі пісні ще раз підкреслюють важливу рису характеру українців — уміти посміятися, поглузувати не лише з чужих невдач, а й із власних. Як вам подобаються такі пісні:

„Хоч я гарна, та ледащо...“
... Два городи обробила,
Одна диня уродила,
Гуляю я, гей, гуляю я!

Поки люди ціну склади,
То цигани диню вкрали,
Гуляю я, гей, гуляю я!

Поки діжу замісила,
Свиня двері прокусила,
Гуляю я, гей, гуляю я!

Доки двері залатала,
Свиня тісто розкидала,
Гуляю я, гей, гуляю я!

На городі квіти в'ються,
А за мене хлопці б'ються,
Гуляю я, гей, гуляю я!

Не бийтеся, нема за шо,
Хоч я гарна, так ледащо,
Гуляю я, гей, гуляю я!

Або:

* * *

Я нікого не любила,
Тільки Петра та Данила,
Грицька, Стецька та Степана,
Вийду заміж за Івана.

Або:

* * *

Чи я собі не хазяйка
Та не господиня —
Три дні хати не мела,
Сміття по коліна.

* * *

Ой дівчино, ой дівчинонько,
Яка ти, яка ти,
За хлопцями заглядаєш,
Не заметиш хати.

* * *

Роботящий же ти, хлопче,
Нема що казати:
До півночі за дівками,
До полудня — спати.

* * *

Ой скажіте, добрі люди,
Чим Андрій хворіє:

На роботі — замерзає,
Коло миски — приє²⁵⁰.

У жартівливих піснях звучить і добродушний гумор, і в'їдлива сатира, які є прекрасним засобом лікування ледарів, нероб, безхарактерних чоловіків, тих, хто полюбляє заглядати в чарку, „стрибати в гречку“, про сварливих, лінивих чи норовистих жінок:

Била жінка мужика,
За чуприну взявши,
Що він їй не поклонився,
Ще й шапочку знявши.

(„Била жінка мужика“)

* * *

Як поїхав мій миленький
На базар до рідні,
Купив мені черевички
Ось вони, на мені,
Щоб я його голубом звала,
Щоб я йому правду казала.
Я не буду голубом звати,
Я й не буду правду казати...
... Як поїхав мій миленький
На базар до рідні,
Купив мені нагаєчку,
Ось вона, по мені,
Щоб я його голубом звала,
Щоб я йому правду казала,
Тепер буду голубом звати,
Тепер буду правду казати.

(„Черевички“)

* * *

Казав мені батько,
Щоб я оженився,

²⁵⁰ Коломийки. — К., 1969.

По досвітках не ходив
 Та й не волочився.
 А я козак добрий
 Та й не волочуся,
 Де дівчину чую,
 Там нічку ночую,
 А де молодички,
 Там я і дві нічки.

(„Казав мені батько“)

Жодне весілля, іменини, хрестини, будь-яке родинне свято в українців ніколи не обходяться без гучного застілля і пісень — сумних і веселих, тужливих і розважливих. І ллються рікою вишнівка, слив'янка, горілка, і вгинаються столи під різними наїдками, і лунає, бере за серце, тривожить і розважає українська народна пісня. Тут і „Ти ж мене підманула“, і „Цвіте терен“, і „Наливай, куме, горілки“, і „Ой там, на товчку, на базарі“, „У вишневому садочку“, „Ти до мене не ходи“ і багато-багато інших. У народних піснях широко використана поетична символіка. Символами ніжності, кохання виступають голуб, голубка, символами смерті, горя, печалі — сичі, ворони, хижі яструби тощо. Так, наприклад, у пісні „Чи я в лузі не калина була“ змальовується тяжка доля бідної дівчини, яку силою віддали заміж за багатого нелюба. Вроду дівчини, її характер символізують образи червоної калини, зеленої трави та пшениці, а понівечене життя заміжньої жінки — образи поламаної калини, скошеної трави, що підсилено сумною мелодією пісні.

§ 68. Суспільно-побутові пісні

Багатством почуттів і переживань вражають суспільно-побутові пісні, які відображають тяжке життя простого народу, його боротьбу проти жорстокої експлуатації катів-кріпосників, проти рекрутчини і солдатчини.

Кріпацькі пісні. Указом цариці Катерини II від 1783 в Україні було запроваджено кріпацтво. Все українське селянство в один день було перетворено на рабів. Селяни стали власністю своїх та польських панів. Нам, вільним людям, важко зрозуміти, як можна бути чиею власністю, предметом, річчю, яку можна продати, купити, виміняти, програти

в карти. Але це було. Історії відомі неодноразові ганебні вчинки можновладців, які одним розчерком пера з примхи чи з надмірного гонору ставили на коліна цілі народи, перетворюючи їх на рабів.

Так сталося і з нашим народом. Наруга над людською гідністю, непосильна панщина п'ять, а то й шість днів на тиждень, нелюдські знущання над безправними людьми — все це знайшло відображення у кріпацьких піснях: „У неділю пораненьку“, „Гой кувала зозулечка“, „Ой хмариться, туманиться“, Ой не було так нікому“, „Крутий берег, крутий“ та ін.

Ти, царице Катерино,
 Що ти наробила?
 Край веселий, край зелений
 Панам роздарила!

(„Зібралися всі бурлаки“)

У неділю пораненьку
 Усі дзвони дзвонять,
 Осаула нагаями
 На панщину гонить...
 ... Як ударив дівчиноньку —
 Обілляли сльози...
 Як ударив стару матір —
 Задзвонили дзвони.

Рекрутські та солдатські пісні. Поява таких пісень зумовлена певними історичними умовами. Ще в 1699 році цар Петро I одним із своїх указів запровадив довічну солдатську службу. Цей указ діяв майже 100 років — до 1793 року. Указ 1793 року скоротив термін служби до 25 років, а указ 1834 — до 20 років. Враховуючи те, що в ті часи людський вік був дуже короткий, то й 20 років — це фактично теж була довічна служба. Виряджаючи сина чи чоловіка в солдати, прощалися з ним навіки, бо це була розлука на все життя. Не випадково, що названі пісні чимось нагадували голосіння. „Ой у лузі, в лузі“, „Пливе човен“, „Та попід гаєм зелененьким“, „А ще сонце не заходило“, „Ой у полі могила“ та ін. Щороку кожне село повинне було постачати до царської армії певну кількість рекрутів, що дуже суворо виконувалось. Тому проводи на 25-літню службу завжди

перетворювалися майже в похорони, бо мало хто повертався живим додому, а якщо й повертався, то калікою або старим дідом, щоб померти в рідній стороні:

Новобранців женуть:
Білі ніжки позаковувані,
Назад руки позав'язувані,
Чорні кудрі позачісувані,
Карі очі позаплакувані.
(„Новобранців женуть“)

За тогочасними законами синів-одинаків та синів вдів не мали права брати у солдати, але хто тоді зважав на закони? Чи могла нещасна вдова добитися десь правди?

Де п'ять, там не брать,
Де чотири — не велять.
Де три — там не йти,
Де два — там нема.
А в удівоньки один син,
Та й той пішов під аршин.
(„До вдовиного двора“)

Чумацькі пісні. У XVIII—XIX століттях поширеним і популярним в Україні був чумацький промисел. Чумаки їздили на волах у Крим по сіль, яка користувалася великим попитом через незначний державний видобуток, що не міг задовольнити щоденних потреб населення. Крім солі, чумаки перевозили свіжу і в'ялену рибу, чужоземні товари (тканину, взуття, помаранчі, жіночі прикраси, дорогі вина тощо), перетранспортовували збіжжя. В середині минулого століття, коли солеторгівля скоротилася удвічі, чумаки за сезон перевозили 60—80 млн. пудів різноманітних вантажів, у тому числі 25—40 млн. пудів хліба, 2,5—4 млн. пудів солі й 600—900 тисяч пудів риби тощо. У такий спосіб чумацький промисел оживляв економічне життя в Україні.

На особливу увагу заслуговує побутове життя мандрівних торговців. Вирушаючи в дорогу, вони брали з собою їжу, переважно пшоно й сало, з яких постійно готували славетну кулешу, запасалися сухими коржиками, спеченими на меду, лляним одягом, провареним в олії чи

дьогті, і, як правило, півня. Це — для того, щоб він будив їх опівночі, адже спекотного південного літа краще було мандрувати вдосвіта²⁵¹. Чумакування — тяжка і небезпечна робота. Безводні південні степи, розбійники, хвороби, у тому числі й чума — все це підстерігало подорожніх на кожному кроці, робило цей промисел важким і ризикованим, що й оспівано в чумацьких піснях: „Іхав чумака із Криму додому“, „Ой з-за гори вітер віє“, „Ой чумаче, чумаче“, „Ой ходив чумака“ та ін.

Ой у полі криниченька, чумака волів напуває.
Воли ревуть, воли не п'ють: доріженьку чують.
— Бодай же ви, сірі воли, та до Криму не сходили,
Як ви мене, молодого, навік засмутили.

* * *

Помер, помер чумаченько, в неділеньку вранці,
Поховали чумаченька в зеленім байраці.
Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилі червону калину.

Бурлацькі, наймитські пісні. Дуже часто українські селяни-кріпаки, втікаючи від своїх поміщиків, осідали в південних степах Причорномор'я та Приазов'я. Лиха доля бурлаків, їхнє безправ'я, тяжка праця і безпросвітне гірке життя яскраво змальовані в бурлацьких піснях „Забіліли сніги“, „Та нема в світі гірш нікому“, „Ой що ж бо то та й за ворон“.

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому,
Гей-гей, як бурлаці молодому!

Що бурлак робить-заробляє,
Аж піт очі заливає,
Гей, гей, аж піт очі заливає!

(„Та нема в світі гірш нікому“)

У середовищі спролетаризованого селянства виникли наймитські та заробітчанські пісні, які мають дуже багато спільного із

²⁵¹ Данилевський Г. Чумаки. — К., 1992. — С. 7.

бурлацькими піснями. Як і в бурлацьких, основна тематика пісень цього типу — тяжка праця на багатіїв, що підриває здоров'я, випиває соки, забирає красу, молодість, це безправне становище, нестерпні умови життя та праці:

Собака бездомний
Крашу долю має,
Бо він ні жандарма,
Ні пана не знає.

(„Скажи мені, батьку“)

§ 69. Героїчний епос

Історичні пісні, думи. Складовою частиною героїчного епосу нашого народу є історичні пісні. Їх поява припадає десь на початок XV століття. Тематично вони пов'язані з боротьбою проти турецько-татарських завойовників та боротьбою проти власних та польських панів. У них подається народна оцінка історичних подій та історичних осіб.

Найбільшим лихом для України в період середньовіччя були турки й татари — напівдикі народи, що прийшли з Азії й осіли переважно по узбережжю Чорного моря і в Криму. Весною, коли степи вкривалися травою, великими і дрібними загонами вони вирушали в походи в Україну за здобиччю.

Коли татари приходили під якесь село, то брали його в облогу з чотирьох боків і підпалювали крайні хати, щоб зумовити переполох серед мешканців, а вже потім починали грабувати. Забирали коней, корів, овець та інших тварин і гнали їх за село; з хат виносили всіляку поживу, мішки борошна, вбрання, постіль, все, що потрапляло до рук. Хто боронився, того вбивали; хто був безпомічний, його брали в яsir, у полон. Полонених людей татари на арканах, прив'язаних до коней, тягли через безводні степи і продавали на невільничих ринках. Найбільший із них був у портовому місті Каффі (нинішня Феодосія), де на „майдані сліз“ тисячними партіями продавали українців у найвіддаленіші куточки світу. Нещасні бранці, колись вільні, свободолюбиві, перетворювалися на рабів, виконували найтяжчу фізичну роботу. Голодні, биті, принижені, вони лише у снах

могли повернутися в Україну. Але найтяжчою була доля тих невільників, які потрапляли на турецькі галери. Галери (у перекладі „ка-торга“) — п'ятдесятиметрові веслово-вітрильні судна турецького флоту, на яких „...невільники сиділи на лавах уп'ятох або вшістьох при одній важкій опачині (веслі) і гребли цілий день. Щоб вони не збунтувалися або не втекли, турки накладали їм на руки й ноги тяжкі кайдани, що замикалися на колодку. Ключ від колодки мав турецький ключник; він пильнував невільників і нагайкою бив їх по плечах. Дуже потерпали бідні невільники: залізо перегризало їм руки й ноги, від ударів нагаїв кров заливала плечі. Звільнитися від кайданів нещасний міг лише за однієї умови — в разі смерті. Надлюдська виснажлива робота прикутих гребців, гнила їжа і гнила вода, пекуче південне сонце, рани від побоїв і кайданів — все це призводило до швидкого виснаження організму, а слабких, знесилених на галерах не тримали. Їх просто викидали за борт у море, а в портах на їх місце набирали інших²⁵².

Трагічною була доля українських дівчат і жінок. Найкрасивіші з них потрапляли до турецьких гаремів, іншим же діставалася тяжка фізична робота.

Скільки ж українців потрапило у турецьку неволю за декілька століть турецько-татарських нашеств'я на Україну? Ніхто не скаже. Але про масштаби цієї національної трагедії можна судити всього із декількох красномовних фактів, які ми знаємо з історії. „В 1666 році татарські орди розсипали свої загони по країні, доходячи до Львова, Любліна і Кам'янця. В результаті цієї навали вони захопили в неволю 40 тисяч чоловік. У 1676 році кримські татари напали на Волинь, Поділля, Галичину і набрали там 40 тисяч полонених. У 1688 році, в період між першим і другим кримськими походами, хан в результаті кількох набігів на Україну вивіз звідти до 100 тисяч чоловік“. Не випадково, що великі простори України, особливо південні її території нижнього і середнього Дніпра спустіли: населення покидало обжиті місця, переселялося у безпечні райони. Де колись були людні міста й села, тільки табуни коней і диких буйволів гуляли степом.

У 1482 році татарський хан Менглі-Гірей, захопивши Київ, вчинив жадливий розбій, про що в Никонівському літописі сказано так: „Град взя... й огнем сожже... Полону безчисленно взя, а землю киевскую учиниша пусту“. На ці страшні події народ відгукнувся піснею:

²⁵² Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 43.

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала.
Назад руки постягала, під хана погнала.

(„Зажурилась Україна“).

З тих далеких часів, коли Україна стала легкою наживою для турецько-татарських поневолювачів, історія й пісня йдуть поруч, причому важливою особливістю історичної пісні було те, що вона складалася не про далеке героїчне минуле, а жила сучасним:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.
Коло шиї аркан в'ється.
І по ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками.

Оборонцем рідної землі, рідного народу в боротьбі з турецько-татарськими завойовниками стало запорозьке козацтво, військовою базою якого була славнозвісна Запорізька Січ. Це була грізна оборонно-наступальна сила, з якою не могли не рахуватися завойовники. Прикордонно-сторожова служба козаків ставала на перешкоді татарським ордам. Так, загін козаків (500 чоловік) під командуванням кошового отамана Івана Сірка, розбив великий татарський загін і визволив із полону 1000 невільників²⁵³.

Значення козацьких походів на турецькі й татарські володіння теж важко переоцінити. У цих походах козаки визволяли не сотні — тисячі невільників. Так, у поході козаків на Крим у 1667 році було визволено з неволі близько двох тисяч невільників, півтори тисячі з яких опісля поповнили ряди запорізьких козаків на Січі²⁵⁴.

Безмежна любов до батьківщини і неймовірна сміливість — ось основні риси козаків — реальних людей, героїв багатьох пісень. Прикладом може послужити подвиг трьохсот українських козаків на острові Жураліха (від „лиха жура“) у 1651 році, оспіваний у народній пісні, про що є документальне свідчення француза П'єра Шевальє, який захоплювався мужністю козаків: „В одному місці серед болота скупчилося триста козаків, які хоробро оборонялися проти великої кількості нападників, що натискали на них звідусюди. Щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке шляхта обіцяла їм дарувати, та до всього, що є найціннішого, крім життя, витягали з кишень та чресів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, козаки майже всі загинули один за одним, але перед тим довелося з кожним із них вести бій. Лишився один, який боровся три години проти всього польського війська; він знайшов на болотистому озерці човна, заховався за борт і так витримав стрілянину ворогів проти нього; витративши весь порох, він потім схопив косу і відбивав нею усіх, хто хотів його полонити... Козака пробивли чотирнадцять куль, проте він зустрів ворогів ще дуже завзято, що страшенно здивувало їх і навіть його королівську величність. Король був захоплений хоробрістю цієї людини і, коли бій уже закінчувався, звелів крикнути, що дарує йому життя, якщо він складе зброю. На це козак гордо відповів, що він уже дбає не про життя, а хоче вмерти як справжній воїн. Його убив ударом списа німець, котрий допомагав нападникам“²⁵⁵.

В історичних піснях народ з великою любов'ю оспівав героїчні подвиги патріотів рідної землі в період визвольної боротьби проти турецько-татарських завойовників, проти польської шляхти та власного панства. Український народ в історичних піснях зобразив свій ідеал героя, що постав з різних епох, але поєднав у собі кращі риси патріота рідної землі, рідного народу, що став на їх захист від зовнішніх та внутрішніх ворогів. В ореолі героїської слави постають перед нами Байда, Іван Коновченко, Морозенко, Нечай, Залізняк та інші. Про легендарного козацького полковника Данила Нечая дійшло до нас понад тридцять народних пісень! А скільки пісень складено про Морозенка, Кармелюка та інших славних синів України, а скільки їх загубилося в сивій глибині історії! Кожна історична пісня, кожна дума має у своїй основі реальні життєві події. „Терпкими соками

²⁵³ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С.31.

²⁵⁴ Апанович О. Там само. — С.44.

²⁵⁵ Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. — К., 1995. — С.97.

суворої і величної історії, волелюбністю народного серця і незміреною любов'ю до рідної, навпіл засіяної зерном і кров'ю землі вирощена українська дума. Не в затишку біля домашнього вогнища, а на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посвист петлі татарського ординця і зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш героїчний епос. Народжувався він там, де жив, страждав і боровся український народ: на велелюдних, розколюваних тяжкими звістками майданах і в орлиних гніздах Запорозької Січі, в турецькій неволі і в кривавих січах проти чужоземних людоловів і поневолювачів. Тому ми й крізь віки вчуваємо в українській думі кипучу пристрасть наших предків, разючий свист козацьких шабель, брязкіт невідьницьких кайданів і ясу перемог" (М.Стельмах).

Серед епічно-героїчних творів, крім історичних пісень, почесне місце посідають **думи** та **балади**. Вважають, що думи виникли десь у кінці XV – на початку XVI століття. Це невідьницькі думи, серед яких слід назвати „Плач невольника“, „Невольники“, „Самійло Кішка“, „Маруся Богуславка“, „Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі“ та інші, а також думи про козаків, що полягли у бою: „Про смерть трьох козаків коло Самарки“, „Іван Коновченко“, „Смерть козака на долині Кодимі“ тощо.

У період боротьби проти польської шляхти (XVII ст.) з'явилося багато дум, в яких оспівано славні подвиги як козаків, так і представників селянства: „Перемога під Корсунем“, „Про Хмельницького та Барабаша“, „Іван Богун“ та інші. Думи „Удова“, „Вітчим“, „Сон Удовиченка“ відтворюють суспільно-побутові проблеми, соціальну нерівність. Герої дум — як історичні особи, так і прості люди — носії високих моральних та етичних принципів. Читаючи думи та історичні пісні, ми захоплюємося подвигами народних мас. Український народ, спливаючи кров'ю, вистояв у нерівній боротьбі з іноземними загарбниками, відстояв свою волю, свій квітучий рідний край.

У боротьбі проти іноземних загарбників особливо відзначилися запорозькі козаки, які не тільки обороняли міста і села України від жорстокого ворога, а й нерідко ходили визволяти своїх побратимів з турецької каторги. Так, у 1614 р. близько двох тисяч козаків на 40 байдаках переплили Чорне море, захопили місто Синоп, знищили в ньому ворожий гарнізон і спалили флот. А в 1615 р. запорожці ходили в похід на Константинополь. Турецький флот почав переслі-

дувати козаків, але був розбитий і знищений запорізьким військом. У 1616 р. козаки під проводом Сагайдачного напали з моря на головний невідьницький ринок у Криму — Кафу, взяли штурмом фортецю і визволили багатьох полонених, які перебували в турецькій неволі²⁵⁶.

Твори, в основу яких покладено епічну розповідь про яку-небудь незвичайну, часто трагічну подію, нехарактерну для щоденного життя, називають баладами. Основна їх тематика — помста за зраду в коханні, наврочування, замовляння, які стали причиною трагедії. Яскравим прикладом є балада „У Києві на ринку“ („Брат і сестра стають квітами“). У цій баладі розповідається, як брат заручився з рідною сестрою. Сюжет цієї балади, як і більшості інших, має історичну основу, бо таке могло трапитися лише за певних історичних обставин, зокрема в часи турецько-татарських нападів в Україну. Турки і татари з полонених маленьких хлопчиків-українців виховували жорстоких і бездушних яничарів, які, ставши дорослими, ходили походами на Україну, набирали багато ясиру, немилосердно знущалися над полоненими. Траплялося й таке, що між полоненими були матері чи рідні сестри, що призводило до моральних трагедій.

За багатовікову історію український народ склав понад 200 тисяч пісень, велику кількість дум і балад. Хто ж їх складав? „Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій — і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що вже навряд чи й знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні по нашій землі“²⁵⁷. І лише декілька імен зберегла людська пам'ять. Їм'я напівлегендарної української авторки багатьох пісень Марусі Чурай та Семена Климівського. Маруся Чурай народилася у 1625 році у місті Полтаві у родині козака Гордія Чурая, який у 1638 році був скараний польським коронним гетьманом Потоцьким. Вважають, що Маруся Чурай є авторкою популярних і в наш час пісень „Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці“, „Чого ж вода каламутна“, „Віють вітри“ та невмирущої „Засвіт встали козаченьки“, яку свого часу підхопили всі козацькі полки і яку знають і люблять сучасні українці:

²⁵⁶ Історія Української РСР. — К., 1967, Т.1. — С.183.

²⁵⁷ Стельмах М. Переднє слово. // Дівчина з легенди. — К., 1974. — С.6.

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Про Семена Климівського відомо теж небагато. Знаємо, що жив він у першій половині XVIII століття і склав чудову пісню „Іхав козак за Дунай“, яка й сьогодні є однією із найпопулярніших українських народних пісень.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Скільки українських народних пісень зафіксовано на сьогоднішній день і про що це говорить?
2. Хто із відомих людей минулого чи з наших сучасників дав високу оцінку як українським народним пісням, так і їх творцеві — українському народові?
3. На які дві великі групи можна поділити українські народні ліричні пісні за їх змістом?
4. Назвіть тематику родинно-побутових і суспільно-побутових пісень?
5. Яке враження справляють на Вас пісні про кохання і чому? З'ясуйте на прикладах.
6. Які життєві перешкоди часто стоять на шляху закоханих і як це знайшло відображення у родинно-побутових піснях? Проілюструйте на прикладах.
7. Як Ви вважаєте, чи вичерпала себе проблема соціальної нерівності закоханих та вікової невідповідності одружених у наш час, чи ні? Обґрунтуйте свою відповідь.
8. Наведіть приклади українських народних пісень про нещасливе життя із старим нелюбом-чоловіком, про гірке життя із чоловіком-п'яницею, про безрадісне життя із злою свекрухою та про нещасливе кохання. Чим ці пісні хвилюють Вас?
9. Чим Ви поясните, що в українців така сила-силенна жартівливих пісень? Які жартівливі пісні Ви знаєте і чим вони Вам подобаються?
10. Як Ви розцінюєте таку рису характеру українців, як уміння посміятися не лише із когось, а перш за все із себе? Які жартівливі українські пісні можуть бути доказом цього? Чи властива ця риса Вам, Вашим знайомим?

11. Чим Ви поясните той незаперечний факт, що представники різних націй і народностей близького і далекого зарубіжжя так люблять слухати і співати українські народні пісні?
12. Чи справедливо буде сказати, що українська пісня давно пододала кордони України?
13. Назвіть основні цикли суспільно-побутових пісень? Яка їх тематика?
14. Яке враження справили на Вас кріпацькі та рекрутські пісні і чому?
15. Хто такі чумаки? Які чумацькі пісні Ви знаєте?
16. Чи завжди в історичних піснях розбіжність між реальним життям і зображуваним була значною? Наведіть приклади.
17. Покажіть на прикладах, що через історичні пісні можна простежити історію українського народу?
18. У чому різниця між історичними піснями і думами? Що таке дума? Які думи Ви знаєте?
19. Кого із відомих складачів українських пісень минулого Ви знаєте?
20. Хто така Маруся Чурай? Що ви знаєте про її життя і творчість?
21. Назвіть Вашу улюблену українську народну пісню? Чим вона Вам подобається?
22. Яку пісню Ви хотіли б виконати сольо чи зі своїми друзями?

§ 70. Гумористично-сатиричні твори. Анекдоти

Надзвичайною популярністю в народі користуються анекдоти.

Анекдоти — це коротенькі оповідання про курйозну, смішну подію, пригоду чи ситуацію, рису людського характеру або вчинок, які обов'язково завершуються несподіваною смішною, дотепною розв'язкою. В анекдотах сконденсовані народна мудрість, спостережливості і дотепність, у них комічна ситуація виступає на межі між реальним і неможливим. Це специфічний жанр, в якому розповідь ведеться навколо якогось одного факту чи вчинку героя. Характерним прийомом анекдоту є комізм ситуації, парадокс, наявність прозорого підтексту або тонкого натяку, що становить гумористичне ядро твору. Анекдоти служать винятково вдячним засобом виховання. Ці невеличкі за розміром сатирично-гумористичні твори несуть величезний

заряд позитивних емоцій, піднімають настрій, вчать на всі прикрощі життя дивитися з посмішкою. Сміх — ознака міцного душевного здоров'я. Він же водночас є виявом високого духу, життєвого оптимізму, критичного розуму й тонкої спостережливості, загалом — талановитості народу. Через заперечення негативного в житті анекдоти вчать добру, справедливості, порядності, в них знайшли відображення народна психологія, мораль, етика, політичні та культурні погляди.

Анекдоти як жанр існують дуже давно. Назва анекдот походить від грецького слова *анекдотос* — не готовий в люди, тобто у переносному значенні — таємний, нерозголошений, неопублікований. Непередбаченість сюжету змушує оповідача враховувати своєрідність слухацької аудиторії (наприклад, вікові особливості), щоб анекдот був повністю прийнятий. Перша збірка українських анекдотів про татар, чумаків та Наполеона вийшла у 1822 році, а опублікував її відомий український письменник Григорій Квітка-Основ'яненко²⁵⁸.

Тематика народних анекдотів досить широка. Фактично немає такої сфери людської діяльності, про яку не було б складено хоч одного анекдоту. На будь-яку хоч трохи значну подію в державі народ блискавично реагує анекдотами. Був період, коли анекдоти заборонялися. Основна причина цього, на наш погляд, полягає в тому, що в анекдотах висміюються не лише вади простих людей, а й державних діячів, що розцінювалося як підрив авторитету влади і каралося законом. Але хіба можна заборонити людям сміятися? Звичайно, ні.

Анекдоти люблять слухати всі, але не всі вміють їх розказувати: для цього потрібен талант. Анекдот, розказаний без емоцій, міміки, жестів, артистизму, пауз повністю втрачає свій смисл, стає нецікавим. Але, на щастя, українці, у переважній більшості своїй, — талановиті люди: уміють і розказувати, і слухати анекдоти. Хто ще так дотепно зміг би скласти анекдот про подружню невірність та її згубні наслідки у коротенькому діалозі з двох речень:

— Куме, а що сказала ваша Марія, коли побачила, що ви цілувалися з Мотрею?

— Ой, куме, та нічого вона не сказала, а ті два передні зуби мені й так треба було вирвати.

Вічна проблема: зять і теща. Скільки ходить про них анекдотів, та яких!

²⁵⁸ Квітка—Основ'яненко Г.Ф. Твори: — К.: 1979. — С. 383 — 386.

Заскакує в хату сусід та з порога:

— Куме, можна у вашому колодязі води набрати?

— Звичайно, можна.

А сам думає: для чого йому брати воду з мого колодязя, якщо у нього свій є? Виглядає у вікно і бачить таку картину: кум набирає відро води в його колодязі, біжить, як ошпарений, і виливає у свій.

— Куме, для чого ви це робите? — дивується чоловік.

— Ой, куме, не заважайте. Бачите, теща впала в колодязь, а води — по шию.

Або:

— Куме, хочете побачити поєдинок двох хижаків?

— Хочу.

— Тоді приходьте сьогодні ввечері, я тещі буду ставити п'явки.

Тематика народних анекдотів надзвичайно широка, бо всі вони породжені самим життям із його позитивними і негативними сторонами. Є такий недолік у суспільстві, як пияцтво, то є й величезна кількість анекдотів про п'яниць, зустрічається в житті подружня невірність — є безліч анекдотів на цю тему. Висміюються в анекдотах і ледарі, і зазнайки, і моральні по кручі, і нероби, і державні діячі, які дбають не про народ, а про себе, і горе-батьки, і невдячні діти. Герої анекдотів живуть поряд з нами, і час від часу потрапляють у смішні й кумедні історії. Основою будь-якого анекдоту є комізм логіки персонажа чи персонажів. Наприклад:

— Куме, а що ви будете робити, коли оце підете в ліс, а там на вас нападе ведмідь?

— А я його з рушниці застрелю!

— Так немає у вас рушниці, ви її дома забули!

— Ну тоді я його сокирою зарубаю.

— А немає у вас сокири, бо ви її у лісі загубили!

— А я тоді залізу на найвище дерево!

— Так немає дерев!

— Ой куме, ну що це ви таке говорите?! Який же це ліс, як у ньому немає дерев?

— А от такий ліс! От немає дерев і все! Ну так що ви тоді будете робити?

— Ой куме, ну які вже ви! Оце вже якщо в лісі немає дерев, то я тоді не знаю, ви мій кум, чи ведмедя?!

* * *

— Чого це ви так розвеселилися, лікарю? — запитує медсестра стоматолога.

— Зараз увійде автоінспектор, який зробив мені дірку в талоні²⁵⁹.

* * *

Вранці чоловік збирається на роботу. Виглянувши у вікно, зауважує:

— Схоже на те, що увечері буде буря.

— Якщо ти повернешся тверезий і вчасно, то бурі не буде, — заспокоїла його дружина.

§ 71. Гуморески (усмішки)

Не меншою популярністю, ніж анекдоти, користуються гуморески (усмішки) — дотепний гумористичний твір невеликого розміру, який висміює вади людського суспільства. До усмішки в українській літературі зверталися Іван Франко, Степан Руданський, Остап Вишня, Степан Олійник, Андрій Сова, Дмитро Білоус та інші. Неперевершеним майстром українських віршованих усмішок був поет-гуморист Павло Глазовий. Ущиплива іронія, влучність, дотепність висловів, образна соковита мова зробили усмішку одним із найпопулярніших видів розмовного жанру. Розмаїття тематики творів Павла Глазового просто вражає. Фактично немає такої сфери людських стосунків, які б з таким неперевершеним гумором не розкрив цей талановитий гуморист.

Як лякати вовка

Електричкою мисливці їдуть на качок.

Скільки можна там почути

Всяких балачок!

Літній дядько молодому

Весело кива.

— Перевірим, як у тебе

Варить голова.

Йдеш ти полем без патронів,

Розстріляв усе,

А тобі назустріч вовка

Сатана несе.

Що ти зробиш?

— Заховаюсь

В ямі, за кущем...

— Знайде, синку, й з'їсть негайно

З шапкою й плащем.

Є одна мисливська хитрість.

Знай її і ти.

Не ховатись, а на вовка

Треба прямо йти.

Перед вовком сядь, роззуйся

І штани зніми,

І лупцюй по морді вовка

Мокрими штаньми.

Вовк штанів боїться мокрих

Більше, ніж вогню.

Це кажу я ширу правду,

Не якусь брехню.

Молодий йому не вірить,

Скоса погляда.

— Добре, — каже, — якщо буде

Поблизу вода.

Чи баюра, чи калюжа,

Чи який струмок.

А як ні, то що робити?

— Не журись, синок.

Доки будеш роззуватись

Та знімає штани,

Десять раз у тебе стануть

Мокрими вони.

Батькова наука

Водить батько зоопарком

Хлопчака малого.

— Ти ж уважно придивляйся, —

Поучає строго. —

²⁵⁹ Гуморески, усмішки, байки, фейлетони. — К., 1991.

Он двогорбий верблюдаря,
 Корабель пустині.
 Бач, у нього, дармоїда,
 Два горби на спині.
 Він до їжі як дорветься,
 То вже не зіває:
 Сам по горло нажереться
 Ще й в горби напхає.
 О, дивися! Став на ноги,
 До бар'єру суне.
 Можеш, синку, дулю дати.
 Ось побачиш, плюне.
 А хлопчина рад старатись!
 Роздражнив тварину,
 Тицьнув дулю й заховався
 Батькові за спину.
 Як крутнеться та як плюне
 Бісова худоба!
 Заліпило батьку очі,
 Заплювало лоба.
 Батько хлопця смик за вухо,
 Потім за волосся.
 — Ну яке ж ти стерво, — каже, —
 В кого ти вдалося?

Чорна образа

Ти чого це в зоопарку
 Бився з Митрофаном?
 — Бо він мене позаторік
 Назвав павіаном.
 — То чого ж ти йому зразу
 За це не віддячив?
 — Тоді я ще павіана
 Живого не бачив.

Темнота!

Після лекції Кіндрат
 Запитав Мартина:
 — Що таке дегенерат?
 Риба чи рослина?
 — Темнота! — сказав Мартин
 І махнув рукою. —
 Це такий же чоловік,
 Як і ми з тобою.

От колись були дівчата!

Докоряє дід онуці:
 — Дивні нині діти.
 Розучилися дівчата
 Навіть червоніти.
 А колись були дівчата
 Дуже соромливі,
 Скажеш слово — червоніли,
 Як той мак на ниві.
 А онука аж руками
 Вдарила об поли.
 — Я, дідусю, уявляю,
 Що ви їм мололи...

Матильда

Ти, гуляко, — каже жінка, —
 Поясни мені,
 Про яку то ти Матильду
 Згадував у сні.
 А Макар: — То щось верзлося
 Із дитячих літ.
 Це козу так жартівливо
 Називав наш дід.

Повернувсь Макар з роботи,
Надавив дзвінок,
Відчинила не дружина,
А малий синок.
— Ой, татусю, стережися,
Буде знов гроза,
Мама взнала, де працює
Дідова коза.

У письмовій формі

За дрібничку посварились
Чоловік та жінка.
Чоловік ходив надутий
І мовчав, як стінка,
А як спати укладався,
Наче незнайомій,
Написав записку жінці:
„Розбудить о сьомій“.
Та й заснув собі спокійно,
Мов упився маком.
Вранці глянув на годинник:
Уже десять з гаком,
А в руці стирчить записка,
Писана дрібненько:
„Рівно сім. Доволі спати.
Уставай швиденько“.

Вовча сімейка

Вовк женився на лисиці.
Гризлись, не мирились,
Дня такого не бувало,
Щоб не посварились.
Трохи згодом приключилось
Диво в них велике:

У лисички народилось
Поросятко дике.
Вовк лисицю заїдає,
Хоче докопатись,
Звідкіля ж воно взялося,
Як могло це статись?
— А це ж ти, — лисиця каже, —
Сам же й постарвся:
Називав мене свинею,
То свого й діждався.
Намотай собі на вуса:
Якщо маєш жінку,
Не сварися з нею часто,
Бо підсуне свинку.

Сучасний ворон

Ворон сала десь дістав
Грам, напевно, з двісті,
На осіці примостивсь
І зібрався їсти.
Раптом вибігла з кушів
Молода лисиця,
Захотілося їй
Сальцем поживиться.
Мовить ворону вона:
— Ти чудесна птиця!
А прекрасний голос твій
В оперу годиться.
Заспівай же, дорогий,
Я тебе благаю.
Твій могутній баритон
Я люблю без краю.
Ворон сало примостив
На товстій осіці,
Міцно лапою притис
І сказав лисиці:

— Бачу, бачу, що тобі
Закортіло сала.
Досить з тебе вже й того,
Що мій сир украла.
І не думай, що тепер
Ти одна лиш хитра:
Хоч, щоб я тобі співав, —
Принеси півлітра!

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що таке анекдоти?
2. У чому полягає специфіка цього жанру і що становить гумористичне ядро анекдоту?
3. Що Ви можете сказати про різноманітність тематики анекдотів?
4. Що Вам відомо з історії анекдотів?
5. Чому, на Вашу думку, анекдоти як жанр переслідувались владою і законом і довгий час були забороненими?
6. Чи можна сказати, що анекдоти не лише розвивають почуття гумору, дотепність, а й служать прекрасним виховним засобом? Проілюструйте на прикладах.
7. Чи добре Ви запам'ятовуєте анекдоти? Як Ви тренуєте свою пам'ять?
8. Уявіть, що Ви артист і виступаєте на сцені з улюбленими анекдотами (2–3 анекдоти).
9. Кого із відомих українських поетів-гумористів Ви знаєте?
10. Що Ви знаєте про життя і творчість Павла Прокоповича Глазового?
11. Які гуморески Павла Глазового Ви знаєте напам'ять?
12. Які вимоги, на Ваш погляд, ставляться до тих, хто виступає із гуморесками перед слухачами?
13. Чи вмієте Ви розказувати анекдоти? Чого, на Вашу думку, Вам не вистачає: артистизму, уміння володіти аудиторією, голосом, уміння бути цілком серйозним, коли мова йде про щось смішне, комічне, уміння робити паузи, користуватись мімікою, жестами?
14. Кого із відомих українських виконавців гуморесок Ви можете назвати?
15. Чи доводилося Вам чути гуморески, прочитані із великої сцени? Яке враження вони на Вас справили?

16. Чи можна сказати, що гуморески, усмішки — це, як і анекдоти, улюблений народом жанр?
17. Вивчіть напам'ять 2–3 гуморески П. Глазового, які Вам найбільше подобаються.

Література

1. Будівський П.О. Специфіка родинно-побутових пісень. // Нар. творчість та етнографія. — 1988. — №2.
2. Веселий ярмарок. Випуск 5. — К., 1987; Випуск 8. — К., 1991.
3. Воропай О. Звичаї українського народу. — К., 1993.
4. Гайдай М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. — К., 1972.
5. Дей О. Колядки та шедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. — К., 1965.
6. Дей О. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. — К., 1963.
7. Думи, пісні, балади. — К., 1980.
8. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К., 1990.
9. Календарно-обрядові пісні. — К., 1987.
10. Калинова сопілка. Антологія української народної творчості: казки, анекдоти, легенди, перекази, оповідання. — К., 1989.
11. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
12. Ой під вишнею / Укр. нар. жартівливі пісні. Пісенник. — К., 2000.
13. Український фольклор / упор. Бріцина О.Ю., Довженко Г.В., Шумада Н.В. — К., 1998.
14. Народні усмішки: анекдоти, жарти, дотепи, бувальщини, небилиці. Ред. кол. Зубков С.Д. — К., 1967.
15. Таланчук О. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990.
16. Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1989.
17. Українські анекдоти. Упор. Булай П. — К., 1992.
18. Українські народні анекдоти, жарти, дотепи. — Упор. Гальченко П., — К., 1967.

XVI. Дозвілля. Народні розваги

§ 72. Вечорниці

У житті кожної молодої людини настає час, коли родинне коло, що було основним осередком спілкування, її не задовольняє, а виникає жагуча потреба у товаристві однолітків, потреба самовираження і самоутвердження. Тому не випадково, що народна педагогіка врахувала ці специфічні особливості юнацького віку й передбачила таку форму гуртування молоді як вечорниці. Уже саме слово „вечорниці“ говорить про дозвілля у вечірні години, коли трудовий день уже завершився. Починалися вечорниці восени, коли урожай був зібраний, коли всі польові роботи були повністю завершені, а закінчувалися весною перед початком польових робіт. Для проведення вечорниць із середовища парубків обирався авторитетний парубок із хорошими організаторськими здібностями, який і ставав їх розпорядником. Разом із своїми помічниками парубоцький ватажок домовлявся про місце проведення вечорниць, про музик, організовував молодь на колядки, ігри, в його обов'язки входило стежити, щоб молодь не переходила дозволені межі стосунків та щоб на вечорниці не ходили малолітки. Він же й карав за недотримання норм поведінки (брехню, бійки, непослух, лихослів'я, пияцтво, образливі насмішки над дівчатами тощо). Залежно від ступеня провини парубоцька громада забороняла порушникові певний час приходити на вечорниці, що було для нього найбільшою карою. „Парубоцтво було хранителем дівочої честі і строго карало блудливих дівчат: виганяли з товариства, вішали у дворі люльку, знімали хвіртку, мазали дьогтем хату тощо. Парубки до своїх дівчат ставилися з особливою повагою як до майбутніх дружин: „любить козак дівчиноньку, зайняти не сміє, ой він її не займає, бо сватати має“²⁶⁰.

Здебільшого вечорниці проходили у хаті якоїсь самотньої старої жінки, якій платили або грішми, або ж продуктами і яка теж наглядала за молодими хлопцями й дівчатами.

У будні дні на вечорницях дівчата привчалися до хатньої жіночої роботи. Вони в'язали, вишивали рушники, шили сорочки, готували спільну вечерю. Хлопці теж не сиділи без діла: виготовляли постолі, майстрували. Всі співали пісень, грали у різні ігри, танцювали. Тут же обговорювалися найрізноманітніші сільські новини: там хтось

почав будувати хату, там охрестили дитину, там когось посватали, у кого добре вродила пшениця, хто був на ярмарку і що бачив та ще багато про що. Не обходилося і без страшних історій про нечисту силу: про чортів, відьом, домовиків, упирів, русалок. Такі розповіді супроводжувалися парубочими жартами, розіграшами, основна мета яких — трохи налякати дівчат, які потім боятимуться самі йти додому, то й згодяться, щоб хлопці їх проводили.

Вечерю готували із принесеної з дому крупи, накривали загальний стіл, вечеряли. Тут же хлопці залицялися до дівчат, але нічого зайвого собі не дозволяли — не було прийнято.

У святкові дні на вечорниці запрошували музик, ніякої роботи вже не робили, лише вечеряли, співали, танцювали, грали в різні ігри майже до ранку — до світа, тому святкові вечорниці часто ще називали досвітками. На свята парубки могли собі дозволити трохи горілки, але жоден парубок не напивався — це для нього був великий сором.

Не прийнято було дорослим дітям з однієї родини ходити на одні вечорниці. Брат ішов на одну вулицю, де влаштовувались в якійсь хаті вечорниці, а сестра — на іншу, добре, що у кожному селі було не одне місце, де молодь проводила своє дозвілля.

Слід зауважити, що довіра батьків організаторам вечорниць була дуже велика, оскільки вони завжди виправдовували їхні сподівання: на вечорницях суворо стежили за порядком і дотриманням норм поведінки як хлопцями, так і дівчатами. Вечорниці були своєрідною школою виховання молоді, формування особистої та колективної поведінки. Вони сприяли вивченню і подальшому розвитку усної народної творчості (українських народних пісень, загадок, прислів'їв, оповідань, жартів, переказів, обрядів, повір'їв), розвитку народних ремесел тощо. Крім того, саме вечорниці давали прекрасну можливість парубкові чи дівчині уважніше придивитися до представників протилежної статі, вивчити їх характери, звички, простежити, як вони себе поведуть у праці, у забавах, у стосунках з іншими, тобто давали можливість вибрати достойну пару.

На свята молодь влаштовувала святкове гуляння, яке в народі називали „музики“. Усі збиралися біля корчми або в корчмі (у холодну чи дощову пору), яка була своєрідним збірним пунктом, до якого „сходяться в години дозвілля чоловіки і жінки і заводять дружні бесіди із знайомими та приятелями. Сюди сходяться більше з метою на людей подивитись і себе показати. У корчму приходять музиканти,

²⁶⁰ Мацюк В.Я., Пугач В.Г. Українознавство. — К., 1994. — С.329.

збираються парубки і дівчата, для яких у дні свят музика — єдина забава²⁶¹. Наймають музикантів парубки, вони ж і платять за кожен замовлений танець 1 або 2 копійки. Звичайно, на такі свята збиралося багато глядачів, але танцювати мали право лише парубки та дівчата. Вже одружені такого права не мали, вони могли лише дивитися на танцюючих та згадувати своє парубкування чи дівування.

Після Великодня, коли вже було тепло, розпочиналися вуличні ігрища або „вулиці“. Вечорами на якійсь вулиці збиралася молодь і починалися молодечі змагання (між парубками), різні ігри, залицяння, жарти, іноді танці, які тривали майже до півночі.

Сільська молодь у всі часи з величезним бажанням відвідувала вечорниці. Там справді було весело і цікаво! Навіть шиття, в'язання, вишивання, майстрування не були нудними, не втомлювали, бо завжди супроводжувалися піснями. Пісні були окрасою вечорниць. Різні за тематикою, але надзвичайно красиві, українські пісні знали і співали всі. Мабуть, тому український народ за свою тисячолітню історію і не розгубив своїх пісень, а зберіг їх і доніс аж до наших днів, що сільська молодь, досягши юнацького віку, проходила школу вечорниць (нагадаємо, що до кінця XIX ст. в Україні 90 % населення було сільським).

§ 73. Народні танці

Український народний танець. У ньому то вибух енергії, нестримність, рвучкість почуттів, коли він швидкий, напористий, то грайливість, якась задерикуватість, виклик, коли він збавляє свій темп, міняється всіма переливами почуттів, то безмежна ніжність, замилювання, коли він повільний, плавний. Коли, де, за яких обставин виконала одна людина чи група людей перший танець? На ці питання ми ніколи не почуємо відповіді. Без сумніву, це один із найдавніших видів народної творчості, який супроводжував людство протягом усієї історії його існування. Про те, що народні танці нараховують не одну тисячу років також говорять малюнки ще трипільської доби (I—II ст. до н.е.), де зображені фігурки танцюючих людей: одна рука на талії, а друга заведена за голову; срібні фігурки Мартинівського скарбу, що датується IV століттям і передає один із рухів танцю — навприсяд-

²⁶¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.— М.: СПб, 1872—1877.— Т.3.

ки²⁶². Крім того, у найдавніших писемних пам'ятках (літописах), які дійшли до нас, є повідомлення про давні народні танці, до яких негативно ставилися літописці — затяті християни. Такі танці вони називають „бісівськими“, „поганськими“ діями, „хребтом виляние“, „скакание и топтание“, оскільки вони були тісно пов'язані з язичницькими ритуальними обрядами і виконувались при богослужіннях.

За язичницьких часів наші предки в танцях імітували рухи тварин, птахів або ж трудові процеси, широко вірячи, що поєднання ритму, жестів і слова має магічну дію. Подібне ми спостерігаємо і в наші часи. Наприклад, у танцях південноафриканських племен, які під барабанний бій і чіткий ритм імітують звички звірів, птахів, час від часу вигукуючи якісь заклинання. Кожен народ за свою багатовікову історію створив свою манеру танцювальних рухів, свою ритміку, експресію, які перш за все відображають його характер. Запальний угорський „Чардаш“, іскрометний іспанський „Фламенко“, стрімкий білоруський „Лявониха“, шалений грузинський „Лезгінка“, відчайдушно-нестримний український „Гопак“. Різні народи, різні характери й темпераменти, різні й танці.

За кількістю виконавців українські народні танці є масові, парні, сольні або ж їх поєднання. Так, наприклад, масовий народний танець „Гопак“, досягаючи свого апогею, включає в себе і сольні виступи пар і окремих виконавців, які виробляють такі колінця і в такому темпі, що не кожному спортсменові під силу. Серед українських народних танців найпопулярнішими є „Гопак“, „Увиванець“, „Горлиця“, „Полька“, „Аркан“, „Коломийки“, „Гуцулка“, „Швець“, „Рибка“ тощо.

Народний танець „Козак“ був надзвичайно популярний не лише в Україні, а й далеко за її межами. Так, у 60—70-х роках XVII ст. у Франції з успіхом проходили вистави українського танцювального театру „Па де Козак“. Заміна ж назви танцю „Козак“ на „Гопак“ зумовлена заборонаю козацтва і подальшими цензурними утисками²⁶³.

Часто танець набуває форми змагання між танцюючими — хто кого перетанцює або хто швидше втомиться: танцюючи чи музиканти. До речі, такого типу змагання у танці популярні на сучасних

²⁶² Лозко Г. Українське народознавство.— К., 1995.— С.246.

²⁶³ Купляник В. Козацький танець в „Енеїді“ Івана Котляревського // НТЕ. — 1991. — № 5. — С.48—56.

святах: весіллях, хрестинах, іменинах, вхідчинах тощо, хоча ці танці частіше й не українські, але тут, очевидно, спрацьовує накопичений за тисячоліття досвід своєї нації.

Через танець танцюючи передають свої почуття, переживання, емоції, свій душевний стан. Танцювати можна не лише з радості, але й у безвихідді, коли не просто танцюють, а „б'ють лихом об землю“. „Садить Ванька закаблуками... Садить з захопленням, садить з запалом, ніби там, на землі, круг вогню, доля його гірка простяглася, ніби отам, у спориші, його злидні причаїлися, його недоїдання, його недосипання, виснаженість його жінки молодої, брудота його малих дітей, кашлюк його запальних та козинчастих голодних коней...“²⁶⁴

І хоч останнім часом у побуті наш народ частіше танцює негритянські танці або ж використовує їх елементи, а традиційні народні танці стали переважно сценічними, український народний танець не зникає з культурної арени, він залишається улюбленим видом розваги.

§ 74. Ярмарки

Неординарною подією в житті українського селянства були базари, ярмарки. Це були свята, яких чекали, до яких готувалися. Хоч купівля-продаж і стояли на першому місці, але якому ж українцеві, а особливо україночці, не хочеться „на людей подивитися і себе показати“?

І от уже приїхали. Селяни, які звикли до спокійного розміреного життя, вражені й приголомшені гамором, криками, неймовірною кількістю людей, худоби, всілякого краму, від якого очі розбігаються. Величезний майдан, на якому розгорнувся ярмарок, переповнений „...гарбами, возами, бідами, кіньми, коровами, вівцями, волами, телятами, горшками, мисками, курми, вовною, лантухами, хмелем, смушками, матерією, чобітьми, цукерками, пряниками, квасом, пивом, руською гіркою, гребінками, косами, шкірами, ремнем, чавунами, прядивом, хустками, полотном, дьогтем, гасом, дранками, сорочками, спідницями, килимами, щетиною, діжками, рогами, майками, воском, медом, таранею, оселедцями, колесами, ходами, склом, яйцями, запасками, плахтами, пирогами, салом, м'ясом, ковбасою, смаженою рибою, ряднами, скринями, гвіздками, молотками, свинями, крамарями, циганами, баришниками, людьми, дітьми і сліпцями...“

²⁶⁴ Вишня О. Вишневі усмішки.— К., 1960.— С.49.

...І все це ворухиться, дихає, курить, говорить, кричить, лається, мукає, мекає, ірже і гигає, ремигає, позіхає, кувикає, хреститься, божиться, смалить одне одного по руках, грає на гармонії, на скрипці, причитує, п'є квас, їсть тараню, „будькає“, лускає насіння і крутиться на каруселі...“²⁶⁵

І йде торгівля, кипить, вирує ярмарок. Хтось уже по руках ударив — зійшлися в ціні, хтось уже могорич п'є — обмиває вигідну продаж-купівлю, а хтось тільки приціняється:

— Скільки за цю немку?..

(„Немка“ сіра, вим'я торбинкою і в кізяках).

— Шістдесят!

— Тьху!

— Собаці під хвіст!

Не зійшлися, значить! Коротко, але рішуче...²⁶⁶

Побувавши на ярмарку, селяни надивляться таких див, що потім півроку згадують. В їхньому житті це справді неординарна хвилююча подія: і побачиш скільки незвичного, і купиш те, про що весь рік мріяв, і наговоришся, і наторгуєшся, і цигани обікрасти можуть — теж пригода. Тут і знайомства, і женихання, і хтось собі наречену з іншого села пригляне. Тут і могорич, тут і п'яні поцілунки продавців і покупців при розставанні, тут і чесні люди, і злодійкуваті цигани, і меткі баришники. І все це — ярмарок!

І чого тільки немає на ярмарку! Вдосталь всього і на всі смаки! А що вже молоді весело, то й не сказати! Тут і різноманітні ігри і змагання, і виступи аматорських гуртків, які показують комічні сценки із життя панів, попів, простого люду, тут же можна скуштувати вареників, галушок, пампушок, пирогів, бубликів, риби смаженої, в'яленої, сушеної, грибів солоних, маринованих, смаженого м'яса, ковбика, ковбас і ще бозначого. Тут же можна поворожити на долю, на судженого, тут же, поки батьки зайняті купівлею-продажем, можна трішечки позалицятися.

Ярмарки проводилися рідко — раз, від сили — два рази на рік, але це дійсно була подія, яка запам'ятовувалась до найменших подробиць і тривалий час обговорювалась і молодими, і старими, і бідними, й заможними. Але таке вже життя, що не встигли притупитися враження від минулого, а люди вже живуть майбутнім — потроху починають готуватися до наступного ярмарку.

²⁶⁵ Вишня О. Там само.— С.28.

²⁶⁶ Вишня О. Вишневі усмішки.— К., 1960.— С.35.

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що таке вечорниці? Чому вони відбувалися в осінньо-зимовий період, а не влітку?
2. Чому, на Вашу думку, ватажок вечорниць повинен бути авторитетною у молоді людиною? Які обов'язки на нього покладалися?
3. Як проводила молодь своє дозвілля на вечорницях?
4. Чому батьки так довіряли вечорницям? Обґрунтуйте відповідь.
5. Яке найдійовіше покарання до порушників дисципліни на вечорницях застосовували? Як Ви вважаєте, справедливо це чи ні?
6. Чи можна сказати, що вечорниці були своєрідною школою виховання молоді? Обґрунтуйте свою відповідь.
7. Яку роль у вивченні і збереженні пісеньних надбань українського народу відіграли вечорниці?
8. Чи доводилося Вам бути на вечорницях? Якщо так, то яке враження вони на Вас справили? Якщо ні, то чи хотілось би провести своє дозвілля саме на вечорницях?
9. Які українські народні танці Ви знаєте?
10. Що відрізняє українські народні танці від народних танців інших етносів?
11. Чи любите Ви танцювати? Які танці любите танцювати? Обґрунтуйте відповідь.
12. Чи доводилося Вам коли-небудь бути на Сорочинському ярмарку (Великі Сорочинці Полтавської області)? Яке враження він на Вас справив?
13. Чим Ви поясните, що ярмарок для наших прадідів був подією першої величини?
14. Чи можна сказати, що ярмарок для молоді — це своєрідна розвага?

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1991.
2. Гуменюк В. Українські народні танці. — К., 1962.
3. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
4. Мацюк В.Я., Пугач В.Г. Українознавство. — К., 1994.
5. Скуратівський В. Святвечір. — К., 1994.
6. Теорія українського народного танцю. — К., 1968.

XVII. Українська діаспора у світі**§ 75. Українська діаспора у світі**

Історично так склалося, що корінне населення України споконвічно мріяло про волю, якої не мало впродовж усієї своєї історії. Золота Орда, Польща, Литва, Туреччина, Австро-Угорська та Московська імперії — всі вони, хто довший, хто коротший час, поневолювали наш народ. Не слід забувати і за власне панство, яке, не гірше від іноземних завоювальників, випивало останні соки зі свого ж таки народу. Тому не дивно, що частина українців у той чи інший час покидала обжиті місця і в пошуках кращої долі вирушала у далекі країни — в Америку, Канаду, Австралію, Бразилію. Ще недалеко відійшли ті часи, коли тих, хто покинув Україну, вважали її зрадниками. Зараз ми знаємо, що переважна більшість українських емігрантів — це палкі патріоти України, її культури, мови, традицій, які вони успішно культивують у місцях свого теперішнього проживання. „Нашого цвіту — по всьому світу“, — так говорить мудра народна приказка. І дійсно, по всьому світу розкидали українців вітри революцій, політичних, економічних та соціальних негараздів.

Причини еміграції українців різні: це й пошуки кращого життя на чужині, і переслідування за політичні погляди, це й переселення з Німеччини (вчених, робітників, біженців) після Другої світової війни на постійне місце проживання до США, Канади, Австралії, Бельгії, Латинської Америки тощо.

Виділяють декілька етапів еміграції:

I етап — друга половина XIX — початок XX ст.;

II етап — період між Першою світовою і Другою світовою війнами (1914–1941pp.);

III етап — Друга світова війна і повоєнний період (1945–1952pp.);

IV етап — сучасна еміграція.

Масове переселення селян Західної України до Америки та Канади припадає на кінець XIX — початок XX століття. Сподіваючись за морем знайти своє щастя, тисячі заробітчан їхали на далеку чужину, з болем у серці прощаючись навіки з рідним краєм.

Коли почуєш, як в тиші нічній
Залізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить, мов рій,

Запитання і завдання на закріплення:

1. Що таке еміграція?
2. Назвіть основні причини еміграції українців в інші країни.
3. Які основні етапи еміграції українців до інших країн Ви можете виділити?
4. Коли почалося масове переселення селян Західної України до Америки та Канади і яка його основна причина?
5. Назвіть основні проблеми, з якими стикалися українці-переселенці в чужих країнах.
6. Що допомогло вижити переселенцям-українцям у складних умовах чужини?
7. Що Ви знаєте про сучасну діаспору далекого зарубіжжя?
8. Що стало причиною виникнення західноєвропейської та східної української діаспори?
9. Як сприйняла світова українська діаспора Акт проголошення України незалежною державою? Обґрунтуйте Вашу відповідь.

Література

1. Дмитренко Г.К., Дмитренко М.К. Уроки з народознавства. — К., 1995.
2. Загнітко А.П., Островська Л.С. Сучасне ділове українське мовлення. — Донецьк, 2001.
3. Зарубіжні українці. Довідник. — К., 1991.
4. Зарубіжні українці / С. Лазебник, Л. Лещенко та ін. — К., 1991.
5. Марунчак М. Біографічний довідник з історії українців Канади. — Вінніпег, 19 в.

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

I. Державна символіка України

§ 1. Державний Прапор України.	7
§ 2. Державний Герб України.	9
§ 3. Державний Гімн України.	13
§ 4. Походження назви — Київська Русь.	16
§ 5. Походження назви нашої держави — Україна.	17

II. Виникнення мов

§ 6. Закономірності виникнення, формування і функціонування мов.	22
--	----

**III. „І розійшлися словени по землі
і прозвалися іменами своїми...“**

§ 7. Ареал проживання слов'янських племен.	24
§ 8. Походження української мови.	28
§ 9. Походження письма.	31
§ 10. Виникнення писемності у східних слов'ян.	33

IV. Зародження, формування та розвиток освіти.**Книгодрукування в Україні**

§ 11. Освіта в Київській Русі.	43
§ 12. Освіта в Україні у XVI—XVIII століттях.	45
§ 13. Освіта і наука в Україні у другій половині XVIII—XIX століттях.	54
§ 14. Книгодрукування в Україні.	57

V. Становлення української літературної мови.**Українська мова на сучасному етапі**

§ 15. Становлення української літературної мови.	60
§ 16. Поняття про літературну мову та мовну норму.	63
§ 17. Державна мова і держава. Українська мова — державна мова України	65

VI. Лексика і фразеологія

§ 18. Словникове багатство української мови	69
§ 19. Однозначні та багатозначні слова	70
§ 20. Фразеологія української мови	75
§ 21. Прислів'я і приказки	79
§ 22. Лексика сучасної української літературної мови з погляду походження	81
§ 23. Запозичення зі слов'янських мов	83
§ 24. Іншомовні запозичення у складі української літературної мови	84
§ 25. Запозичення-інтернаціоналізми	87
§ 26. Українська мова серед інших слов'янських мов	89

VII. Традиції духовної культури українців.**Релігійні вірування**

§ 27. Дохристиянський Олімп	93
§ 28. Волхви, провидці	101
§ 29. Хрещення Русі	106

VIII. Давні і сучасні вірування українців

§ 30. Народні повір'я і прикмети	112
§ 31. Народні вірування, повір'я, демонологія	124
§ 32. Ворожіння	137
§ 33. Обереги	143
§ 34. Знахарі	150
§ 35. Замовляння	150
§ 36. Молитви	157

IX. Найбільші річні християнські свята

§ 37. Зимові свята. Коляда	164
§ 38. Святвечір	165

§ 39. Різдво Христове	167
§ 40. Свято Йордану — Водохреща (19 січня)	171
§ 41. Весняні свята. Благовіщення (7 квітня)	173
§ 42. Вербна неділя	175
§ 43. Страсний тиждень	177
§ 44. Великдень	182
§ 45. Проводи	185
§ 46. Літні свята. Свято Івана Купала (Купайла)	186

X. Світоглядні уявлення українців

§ 47. Астрономічні уявлення українців	193
§ 48. Народна метеорологія	195
§ 49. Народна медицина	199
§ 50. Народна косметика	208

XI. Господарська діяльність українців

§ 51. Землеробство, тваринництво	212
§ 52. Народні ремесла та художні промисли	220
§ 53. Харчування українців	228
§ 54. Національне вбрання українців	239
§ 55. Жіночі прикраси	245

XII. Звичаї, обряди українського народу

§ 56. Родильні обряди	249
§ 57. Дошлюбні, шлюбні стосунки. Весілля	253
§ 58. Похоронні та поминальні обряди в Україні	268

XIII. Українська ментальність

§ 59. Національний характер українців	274
§ 60. Українська етнопедагогіка. Традиції сімейного та громадського виховання	284
§ 61. Імена. Походження імен. Імена українців	297
§ 62. Прізвища українців	301

XIV. Українська народнопоетична символіка

§ 63. Українська народнопоетична символіка	309
--	-----

XV. Усна народна творчість

§ 64. Казки	321
§ 65. Календарно-обрядові пісні	321
§ 66. Українські народні побутові пісні	325
§ 67. Родинно-побутові пісні	327
§ 68. Суспільно-побутові пісні	334
§ 69. Героїчний епос	338
§ 70. Гумористично-сатиричні твори. Анекдоти	345
§ 71. Гуморески (усмішки)	348

XVI. Дозвілля. Народні розваги

§ 72. Вечорниці	356
§ 73. Народні танці	358
§ 74. Ярмарки	360

XVII. Українська діаспора у світі

§ 75. Українська діаспора у світі	363
§ 76. Українська діаспора Південної Америки	367
§ 77. Українці в Канаді	367
§ 78. Українці в Австралії	368
§ 79. Західноєвропейська українська діаспора	368
§ 80. Східна українська діаспора	369

Навчальне видання

Лепеха Таїсія Василівна
Українознавство

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів

*(Лист Міністерства освіти і науки України
№14/182–2783 від 24.12.04)*

Відповідальний редактор
Л. О. Симоненко

Редактор
В. Й. Клічак

Підписано до друку 24.02.05.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк.арк. 23,5. Зам. **5-169**.

Видавничий центр „Просвіта“
03150, Київ-150, вул. Анрі Барбюса, 51/2
тел. 269-25-41

Свідоцтво №1800 від 24.05.2004, серія ДК

Віддруковано в АТЗТ „Книга“

Київ, вул. Артема, 25.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру №1911 серія ДК

